

९३
१५(A)

अथ

X

९३
१५(A)

कौवल्ल्यापनिषदापिका

श्रीशङ्करानन्दविरचिता

१११

ब्रह्मविद्यायाः साक्षादनुमत्तमस्य तदर्थं च ब्रह्मणो वाङ्मनसा तीक्ष्णो दत्तः सोपायो नामाह ॥ ५२ ॥
 न विज्ञाती य प्रयय श्रमस्य ज्ञाती य प्रयय प्रवाहः ॥ एतेषां योगः संबन्धः एतत्कारणमिति यावत् ॥
 साह न कर्मणा श्रौतेन स्मार्त्तन वा ॥ न प्रजया पुत्रादिना नाधनेन देवेन मानुषेण वा विज्ञेन
 नेति पूर्वमनुष्यते ॥ अमृतमिति वाध्यमाणं नुषंगः ॥ कर्म प्रजाधनपदे पुत्रगंत्यः ॥ यागेन
 निखिले श्रौतस्मार्त्तकर्मपरिसारेण पारमहंसा श्रमरूपेण ॥ एकेन हात्मानः स प्रदाय विदम आ
 मृतं तं अविद्यादिप्रकरणभावराहित्यं ॥ ज्ञानं श्रुः आनं चिरं व्यापाः ॥ एवं स ते सन्यासे परेण ॥
 परस्मात् ॥ नाकं ॥ सुखं तद्विरोधि दुःखमकेन अकेन स्मिन् सनाकं स्मिन् स्वर्गीये परीत्यर्थः ॥
 अथवा परेण परं नाकमानं दात्मानं निहितं ॥ प्रक्षिपं धात्रा मृतायं बुद्धौ ॥ विज्ञेते ॥ विज्ञेते ॥ विज्ञेते ॥ विज्ञेते ॥
 शब्देन दीयते ॥ यत्प्रसिद्धे विश्वव्यापि स्वरूपेयतयः ॥ स तस्य साः प्रयत्नं वेतो ब्रह्मसाक्षात्का
 रसंपन्नाः ॥ विज्ञेति ॥ प्रविशंति ॥ इदं वयं स्मृति ॥ साक्षात्कारेण तदेव भवं तीत्यर्थः ॥ ये तीनां विज्ञेता प
 न्याह ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ वेदान्तः प्रसिद्धो लोको जातं विज्ञानं विशिष्टं अहं ब्रह्म स्मी
 तिज्ञानं तस्मिन्नेव सुनिश्चितार्थः ॥ अयो जने ये पाते ॥ अथवा सुनिश्चितो यमिथमेवेति ॥ सम्य

स्मी २

ए

गवधारितो ब्रह्मलक्षणो र्थो विधेयो ये सैवेदो त विज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ सन्यासयोगो न ॥ सम्यक्त्वं
 न विद्यादिव लोके द्वयभोगस्य सन्यासः त्यागः सन्यासः तस्य योगो ह सन्यास्य मीति बोधस्तस्मात् ॥ यतः ॥
 व्याख्याते पुनरादानं विज्ञेते ॥ यत्प्रसिद्धे विश्वव्यापि स्वरूपेयतयः ॥ स तस्य साः प्रयत्नं वेतो ब्रह्मसाक्षात्का
 रसंपन्नाः ॥ विज्ञेति ॥ प्रविशंति ॥ इदं वयं स्मृति ॥ साक्षात्कारेण तदेव भवं तीत्यर्थः ॥ ये तीनां विज्ञेता प
 न्याह ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ वेदान्तः प्रसिद्धो लोको जातं विज्ञानं विशिष्टं अहं ब्रह्म स्मी
 तिज्ञानं तस्मिन्नेव सुनिश्चितार्थः ॥ अयो जने ये पाते ॥ अथवा सुनिश्चितो यमिथमेवेति ॥ सम्य
 गवधारितो ब्रह्मलक्षणो र्थो विधेयो ये सैवेदो त विज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ सन्यासयोगो न ॥ सम्यक्त्वं
 न विद्यादिव लोके द्वयभोगस्य सन्यासः त्यागः सन्यासः तस्य योगो ह सन्यास्य मीति बोधस्तस्मात् ॥ यतः ॥
 व्याख्याते पुनरादानं विज्ञेते ॥ यत्प्रसिद्धे विश्वव्यापि स्वरूपेयतयः ॥ स तस्य साः प्रयत्नं वेतो ब्रह्मसाक्षात्का
 रसंपन्नाः ॥ विज्ञेति ॥ प्रविशंति ॥ इदं वयं स्मृति ॥ साक्षात्कारेण तदेव भवं तीत्यर्थः ॥ ये तीनां विज्ञेता प
 न्याह ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ वेदान्तः प्रसिद्धो लोको जातं विज्ञानं विशिष्टं अहं ब्रह्म स्मी
 तिज्ञानं तस्मिन्नेव सुनिश्चितार्थः ॥ अयो जने ये पाते ॥ अथवा सुनिश्चितो यमिथमेवेति ॥ सम्य
 गवधारितो ब्रह्मलक्षणो र्थो विधेयो ये सैवेदो त विज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ सन्यासयोगो न ॥ सम्यक्त्वं
 न विद्यादिव लोके द्वयभोगस्य सन्यासः त्यागः सन्यासः तस्य योगो ह सन्यास्य मीति बोधस्तस्मात् ॥ यतः ॥
 व्याख्याते पुनरादानं विज्ञेते ॥ यत्प्रसिद्धे विश्वव्यापि स्वरूपेयतयः ॥ स तस्य साः प्रयत्नं वेतो ब्रह्मसाक्षात्का
 रसंपन्नाः ॥ विज्ञेति ॥ प्रविशंति ॥ इदं वयं स्मृति ॥ साक्षात्कारेण तदेव भवं तीत्यर्थः ॥ ये तीनां विज्ञेता प
 न्याह ॥ वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थः ॥ वेदान्तः प्रसिद्धो लोको जातं विज्ञानं विशिष्टं अहं ब्रह्म स्मी
 तिज्ञानं तस्मिन्नेव सुनिश्चितार्थः ॥ अयो जने ये पाते ॥ अथवा सुनिश्चितो यमिथमेवेति ॥ सम्य

अतेः

ति

ला

॥२॥

त्याश्रमसूः। अत्यधिको ब्रह्मचारि गृहस्थ वानप्रस्थ कुटीचक बहुदकहं संप्रया
 श्रमः पारमहंस्य तल्लक्षणो आश्रमस्तस्मिन्तिष्ठतीत्यस्याश्रमसूः। सकलेंद्रियाणि
 निर्विनिसमनस्का निशानकमोदियाणि निरुध्य स्वस्वप्रचारेभ्यो वरुध्य भक्त्या।
 देवदेवादायिकादा। स्वगुणं। स्वस्य तत्त्वमसीत्यर्थस्यावबोधकं। प्रणम्य।
 प्रकर्षेणानत्यानंतरं। हृत्पुंडरीकं हृदयकमलं पंचविह्वद्रादिविशेषणं विरजं।
 विरजस्कं अपगत रागद्वेषादिकं विमुक्तं। विगत समस्त दुःखादिदोषं विविंसा
 विशेषेण ध्यात्वा। मध्ये हृदयपुंडरीकस्यान्तः। विशदं। निर्मलं। शुद्ध स्फटिकसं
 काशमित्यर्थः। विशोकं। विगतशोकज दुःखं विशोकं आनंदपूर्वहृदयं स्मेराननं
 चेत्यर्थः। वस्तुतस्तु अविच्छिन्नं वाङ्मनसातीतत्वेन प्रत्ययसंतत्यविषयं वाङ्मनसा

॥२॥

१३
१५५

आ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीवैवस्वतायै पद्मिनी देवतायां वबोधिनी। व्याख्यासंभवतस्तेन वैवस्वताया प्रसाद
 तु भगवती श्रुतिमतेन सुरवप्रतिपद्यते च नारवत्तायनचुरसी स्याख्यापिका मवतारयति। अत्र निद्याय
 मास्ति संयतनयित्री। अथ साधनचतुष्टयसंपत्त्यनंतरे भगवताय नमः॥ भगवताय नमः॥ भगवताय नमः॥ भगवताय नमः॥
 तां परमेश्विनं सर्वोक्तं स्थाननिवासपरिसमेया कास्त्रीयेण विधिना समीपमागया उवाच। उक्तवान्॥
 अधोहि। प्रदनुग्रहार्थं स्मर। भगवता हे समग्रधर्मज्ञानधरो ग्ये स्वयं यशः श्रीमन्। अत्र विद्या। वल्लभ
 देशकालवस्तुपरिच्छेदश्च स्य विद्याकुटिलस्य साकारकारणं तां। वरिजां। अतिरायेन प्रसा
 सता। निसं। सदि। देहादि। त्रुमुद्रि। शून्येन सत्यमाने। हृदये धियमाणा। निगृह्य। सर्व
 यत्तेषां मनोविद्यमानत्वेन विद्यमाना मप्यविद्ययानित संवतां। यया। अत्र विद्यया॥ अ
 विरात्। अतीवैषण कालेन। सर्वपापं। निखिलं दुःखकारणमलानं प्रसंस्कारा। व्यपा
 स्य॥ विविधं परिहृत्य विनायेक्यर्थः॥ पुरातनं। सर्वलग्नाकारणादेव्यालं तां। पुरातनं। उक्त
 हं। अज्ञानाश्रयविषयलाभ्यां॥ पुरुषं। परिपूर्णं। याति॥ प्राप्नोति॥ विद्वान्॥ अहमेव सो
 स्मीति। साक्षात्कारवान्॥ एवं पुरुषः॥ तस्मै स्वशिष्या यश्च प्रविद्यार्थिने॥ सः। मुकुः। सर्व
 शः॥ ह। किलो उवाच। उक्तवान्। पितामहः॥ जगत्पितृणां द्वादीनां पिता॥ पितामहः॥ क
 मलासनं चकारोपिकारार्थं। स पितामहोऽप्युवाच। नत्पेक्षा। सततं निमित्तः॥

१८९
८३
१५५

त

तं। प्रसन्नवदनं द्विं। ध्यात्वा। प्रत्ययप्रवाहेण साक्षात्कृत्या मुनिः। मननशीलः। गच्छति। प्राप्नो
 ति। भूतयोनिं। आकाशादिमेहाभूतकारणं। तर्हि किं कारणं लोपाधिकमित्याशंक्यनेत्याह। स
 मस्तसाक्षिं। समस्तसाक्षिणं। सर्वबुद्धिप्रचारदृष्टारं। साक्षित्वमपिन केवलस्येत्यत आह।
 तमसः। आवरणविशेषशक्तिरूपाया अविद्यायाः परस्तात् परतः। अविद्यासंबन्धमून्य
 मित्यर्थः। उमा सहायउपासनातः प्राप्यो निरविद्यो विद्यादशायां सर्वा मेत्याह। सः। उक्तः। ब्रह्मा।
 पथमसरीरी कार्यकारणभूतः। सः। उक्तः। शिवः। उमा सहायः। सिद्धः। सकृत्कुरुं दुस्त्रि लोक
 पतिः। सः। उक्तः। अक्षरः। विनाशरहितः। परमः। उक्तः। स्वराट्। अन्यानपेक्षत्वेन स्वय
 मेवराजते इति स्वराट्। स एव। उक्तः। विष्णुः। व्यापनशीलः। शैखचक्रमहाधरः॥
 सः। उक्तः। शरणः। प्राणदिपंचकृतिरूपः। सः। उक्तः। कालाग्निः। कालभूषी वैभानः॥
 सः। उक्तः। चंद्रमाः। शशंकः। स एव। उक्तः। सर्वः। निखिलः। यत्। प्रसिद्धः।
 अतीतः। यद्युद्यदपि भव्यं। आविचकारादूर्तमानमपि। सनातनं। चिरंतनं। साक्षात्। अहं
 ब्रह्मा स्मीति। साक्षात्कृत्या। उक्तं मानं दात्मानं। मयः। अविद्यासंस्कारा। अस्मितीति।

॥३॥

॥३॥

तीसगच्छति। नान्यः। उक्तात्ब्रह्मज्ञानाद्यतिरिक्तः। पथाः। मार्गः। विमुक्तये विमुक्तार्थ
 नास्तीति शेषः। यदात्रयाणां विश्वतैजसप्राज्ञानाविराट् रण्यगर्भश्चराणां वा स्वयंप्रकाशत्वे
 न लोचनं प्रकाशस्वरूपं त्रिलोचनं नीलं तमोज्ञानं कंठं कंठवच्चिदेकदेशे अधिकद्व्यामितेन चेत
 न्यस्य वर्तते यस्य स नीलकंठस्त्विति व्याख्यानं तदा विशदमविद्यारहितं विशोकं दुःखसंस्काररहि
 तं उमा सहायं ब्रह्मविद्यासहायं प्रशान्तं पुनरुत्थानसंस्कारवर्जितमिति निर्गुणपरत्वेन समग्रं वाक्यम
 वगंतव्यं। निर्गुणस्याप्युपलब्धत्वेन हृदयप्रदेशमध्यस्थत्वमविरुद्धं तथा च ध्यात्वा मनननिदिध्यास
 ने कृतेत्येतदप्युपपन्नमेव। सर्वभूतस्थः। निखिलेषु स्थावरजंगमेषु तिष्ठतीति सर्वभूतस्थः। तं। अ
 स्मीति। अस्मत्प्रत्ययव्यावहारयोग्यं। सर्वभूतानि च। निखिलानि स्थावरजंगमानि भूतानि सर्वभू
 तानि च कारणाधाराधेयभावव्युत्क्रमार्थः। आत्मनि। आनंदात्मन्यहंप्रत्यययोग्ये। संपश्यन्। स
 म्यक् संशयविपर्ययमंतरेणावलोकयन्। ब्रह्म। बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं। परमं। उत्त
 मं। पंचरितमित्यर्थः। याति। प्राप्नोति। नयातीति देहलीप्रदीपन्यायेन संबध्यते नयाति। नया

प्रोति अन्येन उक्तबोधव्यतिरिक्तेन हेतुना कारणेन ह्यात्वा गच्छतीत्यस्य व्याख्या न ज्ञात्वा तमित्या
 दिनान्यः पंधाविमुक्तय इत्यस्य व्याख्यानं लिखेदं सर्वं नूतनं स्मृत्यादि। यदा त्वेवं ज्ञानं नोत्पद्यते तदा
 तदुत्पाद उपायमाह। आत्मानं। अंतःकरणं। अरणिं। वद्विजनकं मंत्रं संस्कृतं काष्ठं ह्येवाधो
 विधाय। अथ सरणित्वेन चिंतयित्वेत्यर्थः। प्रणवं। ओंकारं चोत्तरारणिं। चकारः कृत्वेत्येतद
 बुद्ध्यर्थः। ज्ञाननिर्मथना व्यासात्। ज्ञानस्य सच्चिदमिको ह्यमस्मीत्येवं रूपस्य मथो निर्मथनं यु
 क्तिभिर्विलोडनं तस्याभ्यास आवृत्तिरूपो ज्ञाननिर्मथनाभ्यासस्तस्मात्। उत्पन्नेनाहं ब्रह्मास्मी
 तिसाक्षाकाराग्निना। पाशं। आत्मनो बंधनरूपमज्ञानरज्जुरचितमहं ममोदिग्रंथिं दहति
 नस्मीकरोति। पंडितः। पंडाहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिस्तां प्राप्नोति। पंडितः। न च स्यो संगो दासीनस्या द्वि
 तीयस्य कुतः संसारः पाशरूप इत्यत आह। स एव उक्तो संगो दासीन एव। न त्वन्यः। मायाप
 रिमोहितात्मा। मायाविद्या आवरणविशेषकरी शक्तिः। तथापरिमोहितः स्वयंप्रकाशज्ञानं
 हात्मा स्वस्वरूपो मायापरिमोहितात्मा। शरीरं स्फूर्लादिभेदमिन्नं मनुष्यादिकलेवरं आ

तीतत्वे हेतुः। अव्यक्तं शब्दाद्यशेषविशेषशून्यत्वादस्पष्टमव्यक्तं। असंत्वं परिच्छेदं वा वारयति। अनं
 तरूपं। न विद्यते तद्वत्ता रूपाणां शरीराणां यस्य सो नंतरूपस्तं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं
 वानंतरूपं। शिवं। मंगलरूपं प्रशंसां। अविद्यादिदोषरहितं। अमृतं। कालत्रयासंस्पृष्टं। अमृतं वा
 दानिरतिशयानंदरूपत्वेन। ब्रह्मा। बृहत्सर्वस्मादत्यधिकं। योनिं। जगज्जन्मादिकारणं। तथा। यथे
 तद्विशेषणजातं तद्वत्स्वरूपमपि। आदिमध्यांतविहीनं। उत्पत्तिपरिच्छेदविनाशवर्जितं तत्र
 हेतुः। एकं। द्वितीयवस्तुमात्ररहितं। विभुं। समर्थं व्यापिनं वा। चिदानंदं। स्वयंप्रकाशमानं निरति
 शयानंदं। अरूपं। चिदानंदव्यतिरिक्तरूपरहितं। ततः। अद्भुतं। आश्चर्यकरं। उमा सहायं। उमा
 ह्यविद्यासहायः। कामादिपाटञ्चररक्षिका यस्य अर्द्धनारीशरीरत्वेन वामां कस्थिता अनुपमपुव
 तिरूपत्वेन वा यस्य स उमा सहायस्तं परमेश्वरं। उत्कृष्टं। ब्रह्मादिनियंतारं। प्रभुं। समर्थं। त्रिलो
 चनं। त्रीणि सोमसूर्याग्न्यात्मकानि लोचनानि यस्य स त्रिलोचनस्तं। नीलकंठं। कृष्णकंठं। प्रशं

रथरथयोगपथादिके निखिले लोके भुवने जने च कलित विश्वलोके स्वप्ने यथा तद्वज्रागरणे पीस
 र्थः। सुषुप्तिकाले। आनंदो गवसरे सकलं निखिलं विलीने विशेषविज्ञाने स्वकारणलयंगते एता
 वत्सुषुप्तौ मोक्षे च समं इयांस्तु विशेषः। तमो भिभूतः। अज्ञानावृतः। सुखरूपं स्वस्वरूपं स्वयंप्र
 काशमानमानं दात्मस्वरूपं। एति गच्छति। पुनश्च। आनंदात्मस्वरूपं प्राप्य नृयोपि जन्मान्तर
 कर्मयोगात्। प्राप्तावीयकमनुसारात्। स एव। आनंदात्मस्वरूपं प्राप्त एव सुषुप्तिंगतो न त्वन्यः।
 जीवः। प्राणविधारकः। स्वपिति। स्वप्रावेच्छानंगच्छति सुषुप्तात्। अथवा प्रबुद्धः। प्रबोधं जा
 गरणं प्राप्नोति। भवतीति शेषः। इदानीं जीवब्रह्मणो रेक्यमाह। पुरत्रये स्फूर्तसूक्ष्माज्ञानाख्येशरीरत्र
 ये क्रीडति। विहरति। यश्च जीवः। चकार एवकारार्थः। प्रसिद्धः परमात्मैव प्राणधारकः। ततस्त
 तस्मादेव जीवाभिन्नात्त्वान्यस्माज्जातं। उत्पन्नं। सकलं निखिलं। विचित्रं। विविधकर्म
 नामरूपं विश्वं। आधारः। इज्जुरिव सर्पधारणवलीवर्द्धमूत्रितलादेः। सकलस्य विश्वस्या
 धारन्तं आनंदं निरतिशयानंदस्वरूपं। अखंडबोधं। आनंदरूपत्वेऽपि स्वयंप्रकाशक

स्वभावं। यस्मिन् अखंडबोधे। लयं। विनाशं। यांति। गच्छति। पुरत्रयं च। आख्यातं च शब्दादन्यदपि। ए
 तस्मात्। पुरत्रयाधिष्ठितं बुद्धेर्दृष्टः। जायते। उत्पद्यते। प्राणः। क्रियाशक्तिः। मनः। अंतःकरणं। ज्ञान
 शक्तिः। सर्वेन्द्रियाणि च। सर्वकर्मज्ञानेन्द्रियाण्यपि च शब्दादेहादिकमपि। खं। ननः। वायुः। नमस्वानाज्या
 तितः। ते जोधातुः। आपः। नीराणि। पृथिवीभूमिः। विश्वस्य। निखिलस्य त्वावरजंगमात्मकस्य प्राणिजातस्य।
 धारिणी। विधारिणी। इदानीं महावाक्यार्थमाह। यत्। प्रसिद्धं। परं। उत्कृष्टं। ब्रह्म। बृहद्देशकालवस्तुपरिच्छे
 दशून्यं। सत्त्वात्मा। सर्वप्राणिहृदि स्थितः। सत्त्वनित्यश्च विश्वस्य। सर्वस्य। कार्यकारणजातस्य। आपतनं।
 आधारन्तं। महत्। प्रौढं। सत्त्वाधारत्वेनैव। सूक्ष्मात्। अणुपरिमाणात्। सूक्ष्मतरं। महदप्यतिशयना
 ण्। नित्यं। विनाशशून्यं। तत्। उक्तं परब्रह्मत्वमेव। तद्वगंतं। वनत्वन्यत्। ननु तन्मत्तो न्यत् अहं तु तस्माद
 न्यः। अधिकतत्त्वादि विशेषोपलंभादित्यत आह। त्वमेव तत्। त्वं कर्ता भोक्ता विद्यया वस्तुतस्तत्परं ब्रह्म
 वनत्वन्यत्। इदानीं मेवं ज्ञानफलमाह। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपंचं। तत्। यत्। प्रसिद्धं। स्वयंप्रकाशं। प्र
 काशते। प्रकाशयति। तत्। उक्तं स्वयंप्रकाशं। ब्रह्म। सत्यज्ञानादिलक्षणं। अहं ब्रह्मा वगंता। विद्वानं दात्मा
 इति। अनेन प्रकारेण ज्ञात्वा। साक्षात्कृत्य। सर्वबंधैः। निखिलबंधैः। अहंममाद्यैरेव सकारणैः। प्रमुच्य

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

1211

93

676

(4) 26
53

11741

٩٣
٩٤ (١٣)

B-93

١٥ (١٣)

श्रीगुरुभ्योनमः॥ हरिः ॐ बृहस्पतिरुवाच यज्ञवल्का यदनुवैकुण्ठे देवा
 नां देवयजनं सर्वेषां च तानां ब्रह्मसदनं मविमुक्तं वैकुण्ठे देवानां देवयज
 नं सर्वेषां च तानां ब्रह्मसदनं तस्माद्येकचनगच्छति तदमन्येतेति दं वैकुण्ठं
 देवानां देवयजनं सर्वेषां च तानां ब्रह्मसदनं मत्र हि जंतोः प्राणैः पूज्यं ममा
 लोपूरुद्वस्तारं व्याचष्टे येनासावमर्तिः कृत्वा मोक्षं च तस्मादविमु
 क्तमेव निषेवेता विमुक्तं न विमुक्तं चेदविमुक्तं न विमुक्तं चेदेवमेवेतुद्याज्ञवल्का
 उवाच हे नमूनिः प्रपद्यतां वल्का य एषो न तो व्यक्तं कृतात्मा तं कथं महं विजानी
 यामिति सहा यामि च यज्ञवल्काः सो विमुक्त उपास्यो य एषो न तो व्यक्तं कृतात्मा सो
 विमुक्ते प्रतिष्ठित इति सो विमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वणियां च नास्यां च
 मध्ये प्रतिष्ठित इति का वै वणिका च नासीति सर्वानीदिय कृतान् दोषान्धा
 यतीति तेन वर्णा भवति सवर्णादिय कृतान् पापान् शयतीति तेनासीत्तव
 गीति कतमञ्चास्य स्थानं भवतीति च बोधायणस्य च यः संधिः स एष धौलिक

रु१

ज१

१३

१५०

१०८

जावा

२

६५

मिपदि

५

त्रेयरेवर्तकप्रचतयोव्यक्तलिंगाङ्गव्यक्ताचाराङ्गनमत्तवदाच
 रतस्त्रिदंडकमंडुलुंशीकांपात्रंजलपवित्रंशिखांयज्ञोपवित्तंचेत्येत
 त्सर्वंनृस्वाहंत्यज्यात्मानमन्विच्छेद्यथाजातरूपधरोनिर्द्वंद्वोनिष्परि
 ग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गिसम्यक्संपन्नःशुद्धमानसःप्राणसंधारणार्थंयथोक्त
 कालेविमर्तौचैश्चमाचरन्नुदरपात्रेणलाजालाजौसमोक्तत्वाभ्यामुन्यागा
 रदेमहत्तणकूटवल्मीवृक्षमुखकुलालशालाप्रिहोत्रनदीपुलिनगि
 रिकुहरकंदरकोटरनिर्जरस्थंडिलेष्वनिकेतवास्त्यप्रयत्नोनिर्ममः
 मुक्तध्यानपरायणो ध्यातुमिष्टोमुन्नवर्मनिर्मलनपरःसन्मासे
 मदेहत्यागं करोतिसपरमहंसोनामेति॥५॥इतिजावालोपनि
 षत्समाप्ता॥६॥

२६

१५ (००)

१३

१५ (B)

१३

१५ (CB)

३

त्येवमेवैतदाहग्रामादग्निमाहृत्यपूर्ववदग्निमाघ्रापयेद्यद्यग्निंनविंदेद
 प्लुजुहुयादापोवैसर्वादेवताःसर्वाज्योदेवताज्योजुहोमिस्वाहेतिहुचो
 दृत्यप्राश्रीयात्साज्यंरुविरनामद्यंमोक्षमंत्रस्त्रय्येवंविंदेतद्वस्वतदुपोमि
 तवमेवमेवैतद्गवन्नि तिवैयाशवल्कः॥३॥अथहैनमग्निःपप्रक्ष्या
 वल्कापृष्णमित्वायाशवल्कायज्ञोपवीतीकथंवासंगइतिसहोवाचय
 शवल्काइदमेवास्यतद्यज्ञोपवीतयज्जात्माप्रक्ष्याचम्यायंविधिःपरिव्रा
 जिनीवीशध्वानेवानाशकेवाप्यप्रवेशेवाग्निप्रवेशेवामहाप्रस्थानेवाह
 थपरिव्राड्दिवर्णवासामुडोपरिशुद्धःसुचिरद्रोहीजेहाणेब्रह्मजुयायच
 वतियद्यातुरःस्यान्मनसावाचीवासन्यसेदेषपथाब्रह्मणहानुवितस्ते
 नेतिसन्योसीब्रह्मविदित्येवमेववैषजगवन्नि तियाशवल्कः॥४॥तत्रपर
 महंसानामसंवर्त्तिकासुहिष्येतकेतुदुर्वासाकेतुनिदाघजउत्तर्दिता

स्य परस्य च संधिर्न वतीत्येतद्दे संधिं संधां ब्रुविदः उपासत इति सो विमुक्त
 उपास्य इति सो विमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वै तदेतदेवं वेदः **अथ** है नं ब्रह्म चारि
 एतच्चुः किं जापेनामृतत्वं ब्रूहीति सहो वाच योजवल्क्यः शतरुद्रो ये एते त
 निह वा जमृतस्य नाम धेया न्ये तैर्ह वा जमृतो जवतीति ॥ **रा** **अथ** ह जनको द
 वे देहो याज्ञवल्क्य मुपसंत्यो वाच जग बन्स न्या समनु ब्रूहीति सहो वाच योजव
 को ब्रह्म चयं समाप्य गृहीत वेदं हादनी च्छत्वा प्रव्रजेद्यदि वेत्तरथा ब्रह्म चयं दे
 वप्रव्रजेद्गृहादा वनाद्वा **अथ** पुनरवृत्ती वा व्रती वा स्नातको वा स्नातको वा
 उत्सन्नाग्निं को वीरनग्निं को वा यददरे व विरजेत्तददरे व प्रव्रजेत्तददरे व
 जापत्य मि वेष्टि कुर्वेति तदुत्थानं कुर्यादग्नेयं मेव कुर्यादग्निं हि प्राणः प्राणं मेव
 तया करोति त्रैधावीयामेव कुर्यादेतये वज्रयो धातं वीर्यं दत्तं सत्त्वरजस्तम इत्य
 यं ते यो निर्ऋतिं विष्णो यो यतो जातो अरोचयाः तं जानन्नग्ने आरोहाथानो वध्य
 यारयि मित्यनेन मंत्रेण ग्निमाजिघ्रेदेष वाग्नेयो नियः प्रणः प्रणंग छस्वा हे

अथ पुनरुक्तं तत्र उच्यते तत्र उपरि वेदांतेषु गीतं प्रतिपादितं एतत्प्रकृतं ब्रह्म उच्यते अथ मित्येके पठन्ति तस्मिन् नक्षेत्रेष्वेव वा
उच्यते उपरि साध्यसाधनरूपास्तसर्वम्। उपरि तीर्तकार्यकारणत्वात् सर्वप्रपञ्चश्च न प्रतीतिपादितमित्यर्थः अतएव प्रकृतं
यस्तु परममुक्तं तु शब्दे ब्रह्म ब्रह्मवति। सारूप्यपक्षाद्या इति माह तस्मिन्निति तस्मिन्निष्कले संज्ञा विस्तारे न ते मुख्यस्य
विन्मात्रैकरसे आत्मनि त्रये सत्यरजस्तमआख्यं ब्रह्म यिस्तु शिवारण्यां जाग्रत्स्थप्रमुखस्यारण्यं लोकत्रयाख्यं विश्वतैजस्य
आशाख्यं यत्तत्सर्वं रज्यादिषु सर्गादिशिववर्तते स्वेति प्रतिष्ठा स्वस्मिन् कल्पितस्य हिरण्यगर्भजननस्य मुखबेतनाचेतनात्मकस्य
स्वरूपप्रदत्ता
तिवा अक्षरं अ
रिवांतरं सत्यसु
रिपादावात्मनि
ताः स्युः लय इ
रेव ब्रह्मणि लयः प्राप्तिश्चापि सैवेत्यर्थः अवस्थादित्रय रूपेण सर्वस्यात्मन्यध्यस्तात्वं मोक्षप्रकारं चोक्ते दानी कार्यकारणरूपेण
सर्वस्यात्मन्यध्यस्तात्वं मानतः संसारित्वप्रकारं मोक्षप्रकारं च दर्शयति। संपुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं च ते वि
श्वमीशः। अनीशश्चात्मा बुध्यते भोक्तृभावो ज्ञात्या देवं मुच्यते सर्वपापैः। अनीशं कार्यकारणत्वेन संपुक्तं क्षरं तं क्षरतीति क्षर
रं आकादशादि। अक्षरं नक्षरतीत्यक्षरं मायाप्रकृतिः महाप्रलयो दावपि स्थितत्वादाव्यक्ताव्यक्तं असि व्यक्ति नामरूपा वस्तु
पन्नमाकावादिव्यक्तमनविद्यक्त नामरूपदीजावस्था प्रकृतिरव्यक्तं एतत्कार्यकारणरूपेण वर्तमानमिदं विश्वं यस्य सर्वं स
विदानं हे करस्य वपुरीश्वरः स्वरूपानंदस्फुरणप्रदतया भरते दिव्यं अनीशश्चात्मा सुखसंवित्स्वरूप ईश आत्मा माया
धिष्ठानत्वेन माया कृत्वा तद्दिलोमित है तच्छ्रमा आदित्याच्चा नीराश्व भवति अनीश अज्ञातस्य भाव इत्यर्थः स्वरूपस्य
न पादा बुध्यते भोक्तृत्वं ज्ञात्या विज्ञानविक्षानक्रिया शक्ति मद्रूपो हं करो भोक्ता भोक्तृत्वा बुद्धीष्टा प्रपन्नसुखेऽद्यादिक

त्रिहंकारेणैक्याध्यासलक्षणानुभोक्तुं भावात्तद्वर्त्मकत्वेत्यसौ तत्त्वसुखदुःखादीन् स्वधर्मत्वेन स्वीकृत्या हेतुतां सोक्ता सुखी
दुःखीति बुध्यते । अनेकजन्मानुष्ठितमित्यनैमित्तिकजनिततत्पुण्यनिकरैः प्रक्षीणपापस्य भुङ्क्तेः करणस्यैश्वरसाधनबु
ध्या सर्वकर्मनुष्ठानसमुपजायते । शिवरसमासाधनबुध्या नुष्ठितकर्महितपुण्यनिर्वायेरीश्वरध्याने सा समुपजायते । ईश्वरध्या
नमहादिविध्यनुष्ठाने सा समुपजायते । सर्वकर्मसन्ध्यासानुष्ठानजनितमहत्तरपुण्येः श्रवणमनननिदिध्यासनविध्यनुष्ठाने
सा समुपजायते । एवमनेकजन्मानुष्ठितपुण्यपरंपरा निवय प्रक्षीणारोषपापोपास्त रजस्तमोमलो योग्याधिकारी मुमु
क्षुः तत्त्वदर्शने परमकारुणिकं गुरुं प्राप्य तत्सन्निधौ तच्छ्रवणप्रत्यक्षायाद्यनुगृहीतश्रवणमनननिदिध्यासनाभ्या
सभ्याभ्यामनननिदिध्यासनानुगृहीतश्रुतमहावाक्यादहं ब्रह्मास्मीति देवं हृत्वा साक्षादपरोक्षीकृत्य मुच्यते सर्वपापैः
तथा हा हा तन्मूलं सर्वविन्मात्रतया लीने भवतीत्यर्थः । वेतनोपेकः प्रकृतिश्चैकावेदयं जीवो वेदयः जीवः किंचिद्दुःखो
रुहधर्मव्यवहारः कथं सेत्यतीत्याशंको मुपाधिभूतमाया कल्पितभ्रान्तिभेदात्सर्वव्यवस्थानिच्छतीत्याह । शोको वा
वज्रावीरानी वा वज्राद्यैको भोक्तुं भोगार्थं युक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्येकस्तत्र यं पदार्थं दत्ति भूतवैतत् । १॥ यथा
तिबिंबं बिंबं च तत्त्वेन धुस्तः सविता वलनगमनपरिच्छेदादि धर्मरहित उदकपात्रस्थ प्रतिबिंबस्य परिच्छेदवत् नगम
नादि धर्मभानित्यादि विरुद्ध व्यवहाराकंदितत्वं दृश्यते तद्यदत्रापि कथं जाह्नो द्विबिंबस्थानीय ईश्वरो हः सर्वज्ञः प्रतिबिंबस्थ
नी यो जीवो हः किंचिद्दुःखोपाधिक बिंबं प्रतिबिंबने हो यनादिसिद्ध इत्यत आह अजायति अजो जन्मरहितो ईशानी शोभि
वै स्थानीयः परमात्मेनो नियंता । अविद्योपहितः प्रति बिंबस्थानी यो नी शो नीश्वरः कृत्यत्वं छांदसं मुमुक्षुप्रकटादीबु

पाधेरभावात्तत्र निबन्धनत्वेन जीवपरभागे न संभवेदतः स्वाभाविकत्वेन जीवपरभागे गौककर्त्तव्यः सुषत्यादाव
विविधमानोपाधिसंभवोपि उपाधेरानंत्या न निबन्धनं जीवान्त्यस्यैष्टव्यमित्यात्रां क्वा हा हा हे को सोक्तं भोगार्थपुक्ते
निअज्ञानज्ञापते इत्यज्ञा। एकार्थेव शोक्तः प्रतिबिंबस्थानीयस्य जीवस्य दर्पणस्थानीया प्रकृतिः भोगादिधर्मापादकत्वे
न स्वयं मुख्यभोगादिधर्मवती स्थिता। चंद्रचक्रादिधर्मापादकत्वेन स्वयं मुख्यचक्रादिधर्मभाक्तेन स्थितौ दकवधक्तौ
विदात्मन्यध्यस्तायेत्यर्थः। मायोपाधिसंपर्कनिबन्धनैदादिकल्पनायस्मिन्तविकारे न ते सत्यसुखसंविन्मात्रात्मनिसोप्यसं
गमस्यसुखापरोक्षस्वभावतया सदाविद्यतएव संसारकलिले घटाक्षुपाधिसंपर्कतत्कृतत्वेदादिविरुद्धधर्मादिकल्पनायस्मि
न्नाकाशादिमात्रे सोपि अक्षाकाशादिर्विद्यते एव यथा तद्वदित्याह न त इति अनंतो द्वितीय आत्मानिरुपाधिकस्वरूपः विश्वरूपः स
र्वकल्पनाधिष्ठानतया विश्वरूपः अकर्त्ता अविकारी हि यस्माद्विद्यते तस्मात्त्रयं विंशत्यस्थानीयं परमात्मानं प्रतिबिंबस्थानीयं जीवं द
त्ते मुमुक्षुस्तदनिधूतनिखिलविकल्पस्य निरुद्धाद्वितीय ब्रह्मत्वात्तत्कृतत्वादिसकलसंसारधर्मविवर्जितो वीतमोहः कृतकृत्यो
चतुर्विधते इति वाक्यशेषः ब्रह्ममिति च। दसं ब्रह्मेति यावत्। जीवेश्वरप्रकृतौ नामनादित्यं प्रकृतिसंपर्कवशात्सर्वकृत्यादिव्यवस्था
जीवेश्वरप्रकृत्यात्मकत्वे तज्जातस्य निरुद्धता शेषविकल्पस्य मुख्यसंविन्मात्रतया सम्यग्ज्ञानेन प्रविकृत्यं चोपपाद्येतामी प्रक
तेरनित्यतां पुरुषस्य नित्यतामुत्तयोरीश्वरेण नियम्यतां तदेकत्वज्ञानां जीवस्य मोक्षवदशीयति। क्षरं प्रधानममृताक्षरं
क्षरं क्षरात्माना विशते देव एकः। तस्यातिथ्यानाद्योजनात्त्वेत्वावाद्रूपश्यां ते विश्वमाया निवृत्तिरिति। १०। क्षरं प्रधानं क्षरं
ति क्षरं प्रधानं वियत्प्रमुखे सवमस्मिन् विवर्तते प्रतिधीयत इति प्रधानं। अनादेः स्वतो नाश्वत्याभावात् पूर्वमंत्रे नादित्य
नोक्तायाः प्रकृतेरनित्यत्वोक्त्या सदैव क्षण्यं सिद्धं। पूर्वत्र सम्यग्ज्ञानं विना प्रकृते न शिष्यत्वायोग्यतां विवक्षित्वा क्षरमिति नित्य
त्वे मुक्तं अत्र सम्यग्ज्ञानेन नाश्वत्ययोग्यतां विवक्षित्वा क्षरमिति नित्यत्वे मुच्यते। अमृतोक्षरं अमृतं त्वं तदक्षरं वेत्यमृताक्ष
रं असंगत्वात्प्राणविपोगच्छक्षणाभूतिर्नास्ति। साक्षित्वात्स्वरूपनाशोपिनभवतीत्यमृताक्षरपुरुषस्य रूपं हरेः अदि
तीयत्वात्स्वेन नित्यपरिपीडितं दैवतात्वात् सम्यग्ज्ञानफलकारुण्यः प्रतिभासमात्रशरीरं तज्जातं तन्मूलाविद्योवस्यताय

मात्रतया हरतीति हरः क्षरात्मानो हरं सर्वोक्तिं प्रकृतिं आत्मानं स्वप्रतिबिंबं जीवाख्यं पुरुषरूपं वेत्ताते इति प्रकृतेः स्वरूपस्य
रणप्रदत्ते नाधिष्ठानत्वात् घटाकाशाच्छानीयातीति विंबं स्तनीयानां वजीवानां निरुपाधिकृतिमात्ररूपेण निवेदित्यादी
ष्टइत्यभिधीयते देवश्चैदेकरसः एकअद्वितीयस्तस्य देवस्याभिधानात्सुरनरतिर्यगादिप्रसेदेष्टाकाशादिप्रसेदेष्टुवस
एव स्वरूपप्रदतया कारणत्वेन नंदप्रदतया फोषकत्वेन स्फुरणप्रदतया साक्षित्वेन वृत्तितस्य सितो ध्यानात्कार्यकरणसंघात
साक्षिभूतो ह्येवास्मि इति योजनात् तत्त्वभावाद्देवतभ्रमतेभ्रंकाविद्यातिरोहितनिरतिशयानंदमोक्षपुरुषार्थस्वरूपब्रह्मतत्त्वस्य
व्यवधायकत्वेन भ्रमस्य तन्मूलाविद्यायाश्च विद्यायादाह भ्रमुक्तोः स्वरूपत्वेन भावादाविभावात् भ्रमो दृश्यतादिहेतुभिर्द्वैतस्य ज्ञान
बाधयो न्यत्वेन लक्षणमिथ्यात्वप्रसाधनादात्मनोदयत्वेन निर्णयेन द्वैतास्कांदिता परमार्थत्वे कल्पनापास्तत्वे तु भ्रमतावाश्च दाहः सर्व
भ्रयोऽभ्रलेकत्वापत्तेर्णैकत्वाच्छादिका विद्यातमः साधारणाथ क्रियासमर्थत्वेनाकाशादिद्वैतभ्रमकमायायाश्च दाहः अने
प्राख्य कर्मातेतद्वैतप्रतिभासमात्रनिर्वाहकमाया लेशस्याप्यप्रतिबद्धशक्तिविधयानिर्हन्तिः इत्थं विश्वमायानिर्हन्तिर्विदुषो भवन्ति
ब्रह्मात्मैकत्वदर्शिने मोक्षपुरुषार्थसिद्धिप्रकारमाह ॥ श्रुत्या देवं सर्वपाशापहनिः क्षीणेः कुत्रोऽज्ञं मृत्युं प्रहाणिः ॥ तस्याभि
ध्यानात्तृतीयं देहभेदे विधेयं केवलं आत्मकाय इति श्रुत्या देवं प्रकृतं देवमात्मत्वेन श्रुत्यापरोक्षीकृत्य सर्वपाशापहनिः
पश्यते बध्यते नेनेति रागद्वेषपुण्यापुण्यादिलक्षणः सर्वसंसारहेतुः पाशास्तस्य सर्वस्यापहनिर्दाहः विद्याविधया दाह
तन्मूलकगद्वेषदाहं तन्मूलकविहृतप्रतिबिद्धक्रियादाहः क्रियादाहं तन्मूलकपुण्यपापलक्षणपर्वदाहः अपर्वदाहं तन्निमित्तश
रीरांतरं न प्रतिष्ठाद्यतएवेति शरीरसंबन्धनिमित्ते सुखदुःखेनानुभवति इत्थं क्षीणेः कुत्रोऽज्ञं मृत्युं प्रहाणिः ॥ तस्याभि
लक्षितस्य शान्तिनात्मन्युप्रहाणिः ॥ ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनादात्मनिजन्मांतरं वानुदितस्य सर्वदाहानि निमित्ताभावात्तन्निमि
त्तशरीरांतरपरिग्रहलक्षणजन्मप्रहाणिः ॥ अतएवेतत्परित्यागलक्षणमृत्युप्रहाणिः ॥ सम्यग्ज्ञानात्सर्वज्ञस्य संसारदुःखस्य
दाहमुपवाद्येदानीं तस्यैव विदुषः स्वरूपानंदविभविलक्षणमोक्षपुरुषार्थसिद्धिमाह तस्येति तस्य प्रकृतस्य देवस्याभिधा
नादात्ममुख्येनात्मत्वेन ध्यानादेहेतुदेहाच्छादिका विद्यातत्कार्यलक्षणोपाधिसेददाहेतृतीयं विधेयं धर्ममाविर्भूतं भवेत् केवलं
कर्मणा धर्मादिमार्गेण प्राप्तव्यं ब्रह्मलोकं ध्यात्वा दुपासनेनोर्विरादिमार्गेण प्राप्तव्यं ब्रह्मलोकं केवलं ध्यात्वा उपरंतदपेक्षया तृतीय
केवलं सत्यं ज्ञानं कलत्रं कर्ममार्गं निरपेक्षमोक्षधर्ममाविर्भूतं भवेदित्यर्थः स कारणसंसारदुःखनिर्हन्ति लक्षणं निरतिश

यानं राक्षसं विच्छिन्नं क्लृप्तं च मोक्षमुपपाद्यतु भयं संक्षिप्य दर्शयति केवलं आत्मकान्तिके वल्लः विधया दग्धा विद्यातत्कार्यं
शेषसंसारदुःखतया न कामः काम्यं तद्विना कामः आनंदः सर्वकामाः आत्मतया आत्मा अस्येत्याह कामः एतस्येवानंदस्येति
श्रुत्यंतरात्स्वरूपभूतब्रह्मानंदविभावातिरस्कार्यविद्योतकसंसारदुःखं विधया स्वरूपमात्रं तया दग्धा पूर्णानंदब्रह्मस्य
रूपो वतिष्ठते विद्वानित्यर्थः आत्मतत्त्वं सैवाज्ञातत्वं संभवात्सर्वप्रमाणप्रमेयतानिरतिशयपुरुषार्थत्वाच्चोपनिषत्प्रमेयतां नि
रतिशयपुरुषार्थत्वाच्चोपनिषत्प्रमेयतां वेतरस्या संभावितोक्तान्वात्प्रत्यक्षाद्यप्रमेयत्वमपुरुषार्थरूपत्वाच्च वेत्तिपाद्यत्वा
भावं च जीवेश्वरादिप्रसेदस्य विन्मात्रतां चाह । एतद्वैयर्थ्यं नित्यमेवात्मसंस्कृतातः परं वेदितव्यं किं विद्वान्भोक्ता भोग्यं
प्रेरितारं च मत्या सर्वप्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतदिति एतत्प्रकृतं ब्रह्म ज्ञेयं ज्ञानाहं स्वयं प्रकाशसुरच संवेदनत्वात्संभावितज्ञान
त्वात्पुरुषार्थरूपत्वाच्च नित्यमेव सर्वप्रमाणैर्ज्ञेयं तदेवात्मसंस्कृतात्मभावत्वेन नित्यमेव सदा सम्यक्स्थितं । अथवा आ
त्मेनैकाकार्यकारणसंधाते बुद्धौ वसम्यक्स्थितं प्रत्यक्त्वेन स्थितमित्यर्थः । नातः परं अतः आत्मतया परं अन्यन्नवेदित
व्यं सम्यक्वेदनाहं न भवति दृष्ट्या तद्दृष्टेति प्रमाणज्ञानेन प्रतियोगित्वेन दृष्ट्यापि रूपं त्वमंगीकर्तव्यमित्यादौ क्य
से दृष्टानस्य प्रमाणज्ञानत्वाभावात्प्रमाणवेद्यत्वं जडस्य नांगीकर्तव्यं केनापि प्रकारेणोपाहर्कं विदिति अनात्मवस्तुनो
जडत्वेन हेयत्वादसंभावितोक्तज्ञानत्वाच्च ज्ञेयत्वात्संभवो यस्मात्तस्मादात्मतत्त्वं मेव सदा ज्ञेयं भोक्ता भोक्तारं द्वितीयार्थं प्रथ
माकार्यपाधिकं घटाकाशस्थानीयं जीवं भोग्यं दृष्ट्या ज्ञातं प्रेरितारं कारणपाधिकमीश्वरं च मत्या इमं प्रसेदमविद्याम
पमेवेति मत्या तर्कित्या सर्वभाक्त्वादिरूपे द्रुपं त्रिविधं एतत्प्रकृतं ब्रह्मेति स्थाणुपुरुषन्यायेन प्रोक्तं प्रकर्षेणोक्तं
तात्पर्येणोक्तं वेदांतेषु । अथवा भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं प्रथमार्थं द्वितीया एतत्त्रिविधं सर्वमस्मिच्छास्त्रे प्रोक्तं तात्पर्य
वणोक्तं ब्रह्मेति मत्या भोक्ता अशेषभेदप्रपञ्चप्रविलापनेन निर्विशेषं ब्रह्ममत्वाच्च कृतकस्यो भवतीति वाक्येन
शेषः । समष्टिव्यष्ट्यात्मककार्यकरणादिषु निरतिशयानंदत्वात्प्रतत्त्वं स्यात्तद्वैद्योक्तं काराख्यसाधनेन स्वरूपत
या असि व्यक्तितो वदंते नोपपादयति । ॥ वक्तव्यं ध्यायेन्निगंतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च भर्त्तिना नृः । सत्तय

एवं च न यो निगृह्यस्तदोक्तं वै प्रणवेन देह इति १३। वक्त्रेः सर्वगतस्य अरण्यादिका वृत्तस्य मूर्तिः स्वसूत्रं च न
दाह्योपाय रण्यादिका वृत्तिरस्का राद्यथानुदृश्यते। विद्यमानस्यैव तिरस्कारानुपलभ्यमानत्वं कस्मात् अविद्यमान
त्वादेवानुपलभ्यमानत्वं कस्मान्न भवतीति चेदिते आह नैव च लिंगनाश इति अरण्यादौ वद्विस्तदावस्थलिंगासा
व एतदेवं स्यान्नैव च लिंगनाशः लिंगस्य विद्यमानत्वात् किं तच्छुक्का श्वत्थु जातीयत्वादि। अत एव तदेव मथ्यते न
यत्किंचिन्ननुतत्र वद्विर्गृह्यतया विद्यमानत्वात् तदेव मथ्यते किंतु तस्यैव वद्विजननशक्तिमत्त्वात् तदेव मथ्यत
इति चेन्न तदापि वद्विस्तदावस्थलिंगासावैव मथ्यते न वद्विस्तदावस्थलिंगासावैव मथ्यते न वद्विस्तदावस्थलिंगासावैव मथ्यते न
सीदिति श्रुतिरातेः प्रतिपादितत्वाच्च ससूत्र एव च न यो निगृह्य समथनात् प्रोक्ता वृत्तवैस्ति रसूत्रत्वेन विद्यमान
एव वद्विस्तदावस्थलिंगासावैव मथ्यते न वद्विस्तदावस्थलिंगासावैव मथ्यते न वद्विस्तदावस्थलिंगासावैव मथ्यते न
हकत्वेन गृह्यते उपलभ्यते अग्न्यसि व्यक्तेर्धर्मादिलिङ्गं न दृश्यते पथा तदोक्तं वै प्रणवेन देहेन द्वातदुक्तं
पमिव वा शब्द उपमानार्थः दाह्यतिकेपि स्य हाद्यमावातकार्यतिरस्कृतत्वेन विद्यमानस्य सुखसंविन्मात्रा
त्मस्वरूपं तिष्ठति तस्मात् साक्षित्वनित्यत्वे प्रेमास्पदत्वा निलिङ्गं च तदुक्तं वै सम्यग्ज्ञानात् प्रोच्यते प्रणवेन
प्रणवार्यसाधनजनित ब्रह्मात्मैकत्वं विद्यया पूर्वस्यतिरस्कारका विद्यातत्कार्य दाहादेहे कार्यकरणसंघा
ते अरणिष्ठा नीये आत्मन त्यासि व्यक्तिसु दक्षि व्यक्ते रमानित्यादिलिङ्गं चोक्तं वै विद्वत्सु गृह्यते। सम्यग्ज्ञाना
त्प्राणात्मतत्त्वतिरस्कारक कार्यकारणसंघातस्यात्मनि व्यक्तिसंस्थानस्यात्मतत्त्वासि व्यक्ते रसूत्रे साधन प्रणवा
स्यांतरं वा साधननिदिध्यासनस्य वाधारण रण्यादिरूपं निरूपयति। स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोक्ते रा
रणिं ध्या न निर्मथ नाभ्यासा देव पश्ये निगृह्य वदिति १४। स्वस्यात्मतत्त्वस्यतिरस्कारका विद्या तत्कार्यकरण
संघातच्छरणं देहमधरा रणिं कृत्वा आत्मतत्त्वासि व्यक्तिसंस्थानं कृत्वा प्रणवं च वेदसा रमु न रा रणिं कृत्वा

सम्यग्ज्ञानकरणत्वेन स्वीकृत्य ध्याननिर्मथनात्प्राप्त्या रूपा न निर्दिष्टा स नंतदेव निर्मथने तस्या सा देवं धोत
न स्वभावसुखसंविद्रूपमात्मनस्तत्पश्येदपरोक्षीकृपाङ्गानीकात्तु निगूढवत्तु विनादिसंज्ञितमहा निधि मज्ञात्तिरका ना
काप्राप्तं ज्ञानेन यथा पश्येति तदमुमुक्षुः सम्यग्ज्ञानोदात्मतत्त्वपश्यति कार्यकरणसंघाते प्रत्यक्तेनैवात्मदर्शनेन तु तद
स्थले न परोक्षतया तद्दर्शनेन च वेदिति दृष्टं तेनाह । तिले पुते लं दधनी वसर्पि रापः स्त्रोतं चरणी पुवाग्निः । ए
वमात्मात्मनि गृह्यते सत्येन नंतपमापो नुपश्यति तिले पुते लं दधनी वसर्पि रापः स्त्रोतं चरणी पुवाग्निः । ए
सि व्यक्तं सर्वत्रैतिरस्तु तत्त्वेन वन्तमानात्मतत्त्वोत्तिव्यक्तेरुदाहरणं दधनी वसर्पिः दधि निर्मथनेनात्तिव्यक्तं नव
नीतं सगुणं ब्रह्म स्थानीयं नवनीते अग्निसंपर्कविलयात्सु गंतया पुरुषार्थत्वेनात्तिव्यक्तं दृष्टं निर्गुणं ब्रह्मात्ति
व्यक्तेरुदाहरणं । आपः स्त्रोतः सुशुष्का सुनदी पुर्यननात्तिव्यक्ता आपस्तापो पशमनकारणस्तता आत्मतत्त्वोत्तिव्य
क्तेः सर्वसंभारतापो पशम नहेतुत्वे उदाहरणं अरणी पुवाग्निः स्वदाह्यारणी पुतिरस्तु तत्त्वेन व्याप्य स्थितो मथ
नेन स्वतिरस्कारक कक्षादिदाहकत्वेनात्तिव्यक्तोत्तिमया तत्कार्यतिरस्तु तत्त्वस्य मथनस्थानीयात्मदर्श
नेन तिस्कारकदाहकत्वेनात्तिव्यक्तो दृष्टः दधनी वेत्यत्रैव शब्दः प्रत्येकं संबध्यते । एवमात्मात्मनि गृह्यते सो एव यथा
यं दृष्टं तस्तथात्मा । यथा प्रोतियदादनेयश्चान्तिविषयानिहाय श्वा स्य सैततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते । आत्मनि देहं दि
यं संघाते तत्रापि बुद्धावेव गृह्यते अत्तिव्यक्त्येति श्रवणादिभिः सत्येन सत्यं यदनेन सत्यं शब्दोपलक्षितं यमकलापेन वा
एनं प्रकृतं स्वमात्मानं तपसा व्याहृतः करणनिरोधतुल्येन मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्ये परमं तप इति श्रुतेः । तत्त्वे पदार्थ
साधनं अनुस्मृत्ये पश्यत्येरोक्षी करोति यो मुमुक्षुरसौ सम्यग्दर्शिनः स्वमात्मात्मनि देहं दिपादिसंघाते सम्यग्ज्ञानेन प्रमे
यतया - गृह्यते इति प्रमेयहात्रैकं दर्शितं ब्रह्म वा इदमग्र आसीन्नदात्मानमेवावेदिति श्रुत्यं तदादात्मा स्वेन स्वयमे
व गृह्यते इत्यर्थः प्रोक्षसाधनात्प्रविद्यासाधनात्प्रविद्यासाधनतपसाः परमात्मेव निमित्तता

स्यामसिच्यक्तश्च सएवेति दर्शयित्वा प्रकरणार्थं चोपसेहरति । सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सविं रिवापितं । आत्मविद्या
तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदं तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति । सर्वव्यापिनमध्यात्मादिसेदन्ति न जगदंतर्बहिश्च व्याप्य स्थितं आ
त्मानं अतएवात्र शब्दार्थस्तरं क्षीरे सविं रिवापितं सर्वव्याप्यत्वेनार्पितं स्थितं । आत्मविद्या तपोमूलं आत्मविद्या तपोमूलं
कं निमित्तं आत्मविद्या तपोमूलं असिच्यं कृतं तदात्मविद्या तपोमूलं निमित्तं तद्ब्रह्म तत्तच्छब्दार्थं कृतं ब्रह्मादिव
यमुपनिषत्तु उपनिषत्पदं आत्मतत्वेन निषत्तु निषत्तुं अविद्या तपोमूलं देतश्चमं वसम्यग्ज्ञानं फलं कारुणं सत्स्वतावता वन्मात्र
तया दग्धा प्रत्यक्तेनो वल्लितमित्यर्थः परं तु तल्लं निरतिशयानं दतया चिह्नं तं विद्यादित्युध्याहारः द्विर्वचनमादमा
र्थमध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थं च । इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राह्मणकार्यश्रीमद्भानुनाभोत्तमपुत्र्यपादशिष्यस्य विज्ञा
नात्मभगवतः कृतो ज्योताश्चतरोपनिषद्विवरणे प्रथमोऽध्यायः ॥ १० ॥ परमात्मनस्तपोविद्यामूलं तदुक्तं तदेवोप
पादयंतु तरेके विमंत्राः प्रथमं ब्राह्मणं तः करणनिरोधकक्षणतपोनिमित्तत्वे श्रीश्वरस्याह । युंजानः प्रथमं मनस्त
त्वा सविताधियः । अग्ने ज्योतिर्निजाया एधिय्या अध्याभरवइति ॥ ११ ॥ युंजानः योऽयं नू अतर्णिज्यर्थं मिदं प्रथमं समाधु
पक्रमसमये किं मनः परमात्मनि योऽयं नू सविता अध्यात्मादिसेदन्ति न प्रपंच प्रसवगुणयुक्तः परमेश्वरः किमर्थं तत्वा
प आत्मतत्वा परोक्ष्यायधियः मनोविक्षोपहेतुस्तत्तज्ज्ञानेन्द्रियाण्यासुरवृत्तित्यो विद्योऽयं सात्त्विकवृत्तितिः संयोजयंतः
अग्ने ज्योतिरग्ने रित्युपलक्षणं अग्न्यादिसर्वज्योतिषां ज्योतिः तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरिति कृत्यं तरेचसिद्धं निवा
प्यनिश्चित्य एधिय्या अध्याभरवइति ॥ १२ ॥ एधिय्यादियुपलक्षणं एधिय्यादिपंचमहाभरतात्मकं कार्यकरणसंघातादधित
त्वं संघाते तत्रापि बुद्धौ आहरत् आहरतु तत्तत्पदार्थस्तरं ब्रह्म ज्योतिः कार्यकरणसंघाते प्रत्यक्तेनो सिच्यं न स्ति तियावत् ।
सवितुः शब्दवाच्यं मंडलधिष्ठातारं परमेश्वरं प्रार्थयित्वा तत्प्रार्थनाफलमाह । पुक्तेन मनसा वपंदेवस्य सवितुः सवो
सुवर्गपाय शक्त्येति ॥ १३ ॥ सवितुः प्रसदितु देवस्य सर्वे अनुज्ञायां सत्यां तत्सासादा अत्यगात्मन्येकाग्र्यं गुणयुक्तेन मनसा
वयं परमेश्वरप्रसादे देवसंपन्नं रामदमादिसाधनकक्षापोः सुवर्गपायं सुवर्गशब्दवाच्यं निरतिशयानं सासिच्येति हेतुस्त

ज्ञानसाधनश्रवणादिकर्मणे। शक्त्या परमेश्वरप्रसादलक्षणेन वयं यतो महे इति वाक्यशेषः। मुमुक्षुणां विदुषां अनुग्राह
कत्वे परमेश्वरस्य स्वभाव इत्याह। ॥ युक्तो यमनसादेवा न सुवर्पतो धिमादिव। एह ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुविता तिता
निति युक्तो य प्रत्यगात्मानं योजयित्वा केन एकाग्रगुणयुक्ते न मनसा देवान् द्योतनस्वभावान् ब्रह्मेन्द्रादीन् स्वर्पतः स्वः शब्द
वाच्यनिरतिशयानं दस्यभावपतः गच्छतः दिवं द्योतनस्वभाव एह दद्वितीयं ज्योतिः चित्तकाशं धियो करिष्यतः धिया आविष्करी
ष्यतः मनसः प्रत्यक् प्रावण्यं आपाद्य प्रत्यक् प्रवणमने जनिता ह ब्रह्मास्मीति बुद्ध्या द्वितीयमुखसंबिस्त्वभावं ब्रह्म प्रत्यक्
चेनाविष्करीष्यत इत्यर्थः। सवितुः शब्दवाच्यः परमेश्वरः प्रसुवाति अनुज्ञा नातिता मुमुक्षुन्देवान् ब्रह्मेन्द्रादयोऽपि परमे
श्वरप्रसादलक्षणेनैकाग्रसाध्यब्रह्मात्मैकज्ञानेन कृतकृत्या ब्रह्मवुरित्यर्थः। तस्यैव विद्वत्तपसोऽभिविक्तस्तस्य परमेश्व
रस्य मुमुक्षुसिर्माहती परिश्रुतिः कर्तव्ये इत्याह। ॥ युजते मन उत युजते धियो विप्रा विप्रस्य एह तो विपश्चितः विहोत्रा
दधे वयुना विदेक इन्द्रादी देवस्य सवितुः परिश्रुतिरिति एव युजते योजयंति प्रत्यक् प्रवणं कुर्वन्ति किं मनः उत अपि धियः
बुद्धीत्याण्यपि शब्दादि विषयेभ्यः समाहृत्य युजते योजयंति स्ववशं कुर्वन्ति विप्राः विवेकवन्तो ब्राह्मणाः किमर्थं विप्रस्य प्र
वरणे देशतः पूर्णस्य एहतः काष्ठतो वस्तुतो विपूर्णस्य विपश्चितः शस्यभावस्य साभान्करणायैति वाक्यशेषः विहोत्राद
धे विहोत्रात्रात्रिगसिधानमेतत्। इह तु कर्म कुर्वन्तः कृत्विर्ब्रह्मयन्तिः करणवैमल्यहेतुभूताः क्रियाः सर्वा इति यावत्तव
युनावित् वयुनेति बुध्यन्निधानमेतत्सर्वबुद्धिनिमाक्षेक इत्येव एकः सजातीयरहितः एव विज्ञातीयरहितः साक्षी अ
द्वितीयः पूर्वोक्ताः क्रियाः दधे विदधे पूर्वस्य वेरत्रान्वयः कृतवान् स एव सर्वज्ञः अद्वितीयः परमेश्वरो जीवरूपेण मोक्षा
धनिकर्मणि करोतीति तावः। तस्यैव स्तस्य देवस्य द्योतनस्वभास्य सवितुः स्थावरजंगमस्य प्रसवितुर्महीमहती
परिश्रुतिर्मुमुक्षुसिः कर्तव्येति वाक्यशेषः पथाएव ब्राह्मणा विद्वांसो बाह्यान्तःकरणप्रणिधानमुखेन ब्रह्मसाक्षात्स
त्वंतः तथाहमपि बाह्यान्तःकरणप्रणिधानमुखेन ब्रह्म प्रत्यक्तेनापरोक्षी करिष्यामि इति मुमुक्षुराहेत्याह। ॥

१ पुजेवां ब्रह्मसर्वं नमोति विष्णो क एतु पथे वसरेः शृण्वंतु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामा निरिद्व्या निरस्तुः १९
पुजे समादधे किं ब्रह्मसर्वं अनादिसिद्धं प्रत्यगात्मनै की करोति इत्यर्थः केन साधने नवां पुत्रयोः वाङ्मनसयोः नमोति विष्णो
क प्रकृता लक्षणस्तु निनिर्मनः प्रकृता लक्षणैको ग्यादिसिद्धमनः प्रणिधानं सर्वमेव प्रपंचितं ददानी वाक् प्रणिधान
माह हे मनो बुद्धी वा अहं प्रत्यगात्मनि पुजे समादधे तेन मोक्षिर्नमस्कारैः सह समं श्लोकश्च सर्वं ब्रह्मोद्दित्रैवैविति वा
क्यार्थः मुमुक्षोर्मम श्लोकः कीर्तिस्तुतिराश्च रन्मुद्दिश्य एतु ये तु विधिं एतु। सर्वं पुत्रसमस्या वाच्ये यः पथे वसरेः प्रा
प्तस्य पथे वसन्मागे वर्त्तमाननिमित्तकीर्तिरिव विसर्पतु तं व श्लोकं विसृज्य शृण्वं तु आकर्ण्यं तु विश्वे सर्वे अमृतस्य
पुत्राः अमृतस्य पुत्राणि पुत्रा हि रण्यगता इव कुत्र स्थितो आये आइ उत्तरत्र संबंधः वेधामा निष्ठा नानिद्व्या निदि
वित्तवानितस्तुः आतिष्ठति तत्त्वा ब्रह्मणः पुत्रा हि रण्यगता इवो मम स्तुतिं शृण्वं इत्यर्थः अनेकजन्मानुहितपुण्यनि
वयेः प्रक्षीणो शेषपापस्य उद्धांतः करणस्य विरक्तस्य रामदमादिसौधनकाका पंचन उ नमाधिका रिणो मुमुक्षोः
मोक्षसाधनमात्मैकत्वज्ञानमुपदिश्यतस्मिन् योग्यस्य मध्यमाधिकारिणो तः करणशुद्धिद्वारेणात्मज्ञानाधिकारसिद्ध
र्थयोगमुपदिशोत्तरे केचिन्मन्त्राः प्रथमं योगं संक्षिप्याह। १२० अग्निर्वाग्निमथ्यते वायुर्वाग्निमथ्यते सोमो वाग्नि
तिरिच्यते तत्र संजायते मनः १२० अग्निर्वाग्निमथ्यते यत्र मूलाधारे अग्निर्मंडले अग्निरिति मथ्यते मूलाधारे नमथ्य
ते क्षोभ्यते वायुर्वाग्निमथ्यते यत्र मूलाधारे वायुर्मंडले वायुर्वाग्निमथ्यते अत्र मथ्यते बिस्तंतु निभाग्निविश्रव्या
सहसोमः कव्योर्कस्तु चंद्रमंडले पत्रदादशमूर्द्धा तमतिरिच्यते अतिराये नरिच्यते यत्र सुषुम्नायां मूर्द्धाधारे अमृत
स्रववजा व्यतेत तत्र मूलाधारे द्वादशो तस्थित चंद्रमंडले सुषुम्नायां च संजायते मनः ध्यानप्रकारमाह। १२१ सवित्रा प्रा
सवेन जुषेत ब्रह्मसर्वं तत्र यो निरुणवसे नरि ते रत्नमक्षिपक्षिपत्र १२१ प्रसवेन जुषेत ब्रह्मसर्वं तत्र यो निरुणवसेन

हिरन्मक्षिपक्षिपदितिसवित्राद्वा दशोतस्थितकल्पाकेण प्रसवेन सोममंडला सुषुम्नायां प्रसुता मृतेन जुषेन से
वेताधिकारीके ब्रह्मन्ध्ये ये वस्तु एव्यं मरुताधारे स्थितं तत्र मरुताधारे यो निमग्निमंडले ब्रह्मोपासनत्वेन लणवसे कु
रुष्वनहिते एव कुर्वतः तेन व कल्पाकेण विलापितं चंद्रमंडला सुषुम्नायां स्ववदन्ते तेन पूर्यते पुरितं फलितं मरुताधारे
सं ब्रह्माक्षिपद्मं लक्षिपद्मं कालक्षेपं न करोति एवंध्यातं ब्रह्मशीघ्रं फलं प्रयच्छतीत्यर्थः । पलासनादीनामन्यवमा
ह । त्रिरुन्नं स्थाप्य मूं शरीरं हृदी यास्मि मनसा सन्निवेश्य ब्रह्मोदुपेन प्रतरेत विद्वान्श्रोतांसि सर्वाणि सयाव ह
त्रिरुन्नं तं स्थाप्य उरो ग्रीवा शिर इति त्रीण्ये नान्युन्नं तानि यस्य तच्छरीरं त्रिरुन्नं तं यथा स वृत्तिरथा शरीरं समं
स्थाप्य हृदि हृदय कुहरे इन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियाणि मनसा सह मनसा साधनेन सन्निवेश्य सम्यक् निवे शयित्वा सम्यक्
पम्येति यावत् । ब्रह्मोदुपेन प्रतरेत प्रकर्षेण तरेत प्रणवस्वरूपेन तदर्थं परापर ब्रह्म च पथा वद्विद्वान्श्रोतांसि सर्वा
णि सुरनरतिर्यक् स्थावरादि से दक्षिन्ना नि संसारश्रोतांसि सयाव हानि भयप्रदाहृणि अनेनोपायेन संसारदुःखम
होदधिं प्रतरेदिति योग्याधिकारिणां श्रुतिरनुशास्ति प्राणायामप्रकारमाह । प्राणान् प्रपीड्य हसपुक्तं चेष्टः क्षीणे
प्राणे नासिकयो क्कु सीत । उष्ट्राश्वपुक्तं निववाहमेवं विद्वान्मनोधारयेता प्रमत्तः । २३ । प्राणान् प्राणादि पुं से दक्षिन्ना
न्वा एन प्रपीड्य प्रकर्षेण मनोधारणमुखेन निरुध्य कुं स क प्राणनिरोधस्थानत्वेन योगशास्त्रेण प्रसिद्ध मरुताधारा
सोधिकारी पुक्तं चेष्टेनात्यभ्रत इत्यादि शास्त्रेणोक्ता चेष्टा यस्य पुक्ता उपपन्नो स युक्त चेष्टः । २४ । क्षीणे प्राणे तत्त
त्स्थानविरोधेन तत्तत्स्थाने क्षीणे तनुत्वं गते वा यो नासिकयो क्कु सीत तत्स्थाने सम्यक् रुध्या नंतरं प्रासनाडीद्वारेण
इन्द्रियाणि गलवावा नासिकापुटे न शनैः शनैः रुद्धं शीतवायुमुत्सृजेत् । उष्ट्राश्वपुक्तं निववाहं दुर्दीतैरश्वैः पुक्तं वा हं रथं कुशकसा
रथि रिव विद्वान्बाह्यकरणनिरोधप्रकारं तद्वारेण वायुनिरोधप्रकारं च विद्वान्मनोधारयेत् पश्यत्र वायुनिरोधं दृष्टं सत्त

मनो धारयेत् । अमनोऽवहितोऽस्त्यायत्र मनस्तत्र वा पुरिति वचनात् । योगानुष्ठानयोग्यदेशमाह । समे शुचौ शर्करावद्वि
वाल्मुकाविवर्जितं तत्राक्षेऽज्जलाश्रयादिति । मनो नुक्कं न तु चक्षुः पीडने गुहानि वा ताश्रयेण प्रयोजयेत् । २॥ समे शुचौ शर्करा
वद्विवाल्मुकाविवर्जितं तत्राक्षेऽज्जलाश्रयादिति । मनो नुक्कं न तु चक्षुः पीडने गुहानि वा ताश्रयेण प्रयोजयेत् । इति समे निम्नो
न्नत प्रकार रहिते शुचौ मेध्यो वद्विवाल्मुकाविवर्जिते शर्कराभिः शुद्धपाशाणेः वद्विना वाल्मुकाभिः सिकताभिः श्रविवर्जि
ते रहिते त्रक्षेऽज्जलाश्रयादिति । शब्देः पाणिवादित्रयाद्यादिनिमित्तघोषैः जलै रतिनिकटवर्तितिरुदकै रश्रये मंडला
दितिर्ज्जलादिति श्रविवर्जिते ज्जलाश्रया इति ग्राहादिवोच्यते । प्रधानविशेषमाह मनो नुक्क इति यत्र मनस आनुक
ल्यलक्षणं अपेक्षितं प्रयोजनं सिध्यति तत्र न तु चक्षुः पीडने छांदसो विसर्जनीयलोपः अन्योदिदयादितिरत एव
भूते देशे गुहानि वा ताश्रयेण गुहायां निवातस्थानमाश्रित्य प्रयोजयेत् योगे प्रयोजयेत् । योगमन्यस्य तत्तद्विद्वान्या
ह । ॥ नीहारश्च मा कनिष्ठा निष्ठा नां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां । एतानि रूपाणि पुरः सराणि ब्रह्मविषयसिद्ध्यक्रिया
णियोगः । २५॥ नीहारस्तुषारस्तदाकारप्रथमं विनष्टंतिः प्रवर्तते तदनंतरं धूमवद्विचर्ततेः प्रवर्तते तदनंतरं चर्कवत्
वर्तते तदनंतरं धूमवद्विचर्तते तदनंतरं धूमवद्विचर्तते तदनंतरं धूमवद्विचर्तते तदनंतरं धूमवद्विचर्तते तदनंतरं धूमवद्विचर्तते
हतिः प्रवर्तते तदनंतरं विद्युन्निभा तदनंतरं स्फटिकनिभा तदनंतरं शशिसन्निभा विनष्टंतिः प्रवर्तते एवं नीहारश्च मा
कनिष्ठा निष्ठा नां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां वरूपमदृशानि एतानि योगिनो अनुभवसिद्धानि बुद्धेरूपाणि योगे
क्रियमाणे बुद्धेरसिद्ध्यक्रियाणि ब्रह्मविषयसिद्ध्यक्रियाणि चोक्तानि पुरः सराणि पूर्वलिङ्गानि क्रमेणाविर्भवन्तीत्यर्थः । अथवा ब्रह्म
णि ब्रह्मविषये योगे विनष्टंति निरोधलक्षणे अभिव्यक्तिकराणि चोक्तानि ब्रह्मविषयविनष्टंति निरोधलक्षणे
गस्याभिव्यक्तिकराणि त्रिपाव रभूतक्षयप्रकारं भूतक्षयफलं वाह । ॥ एवमाप्यते जो निरुखे समुत्ति ते पं वात्स
के योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रो मो न ऊ रान मृत्युः प्राप्तस्य योगमग्निमयं शरीरं । २६॥ एधि वीत न मंडलं निहत्या ख्यतं च

कीश्वात्मसाक्षात्करणेनोपास्यतेनोपासनेनतद्वशीकरणे सत्यनंतरं - - तन्मंडलप्रतिष्ठाप्यतच्छक्तीश्वाहं चेन्ता
 वपित्वातेनतद्वशीकरणे सत्यनंतरं वायुस्ततन्मंडलस्यांत्योख्यतच्छक्तीश्वाभेदेनोपास्यतेनतद्वशीकरणे सत्यनंत
 रं वियेदूतं तन्मंडलं शांत्यतीतारख्यतच्छक्तीश्वात्मसावेनभावपित्वातेनतद्वशीकरणं कृत्वा एवं पृथिव्यामस्तेजसिगो
 खेचक्रमेणसमुचितेध्यानेनतत्प्रयुक्तकार्ययोग्यतयावशीकृतेपंचात्मकेयोगगुणे प्रकृते पृथिव्यादितन्मंडलतद्व
 क्षीनामुत्तरोत्तरत्रयेणसर्वद्वयं वैदितं बुधा एतत्सर्वं स्यात्तेन न वितपित्वातेनोपासनेनपंचभूतात्मके योगगुणेत्तत्तप
 चकस्य यथेष्टं विनियोज्यत्वयोग्यतालक्षणगुणोपस्ययोगिनः प्रवृत्ते निष्पादितेतस्य योगिनोयोगो ध्यानं तदेवाग्नियोग
 गान्तिस्तेन ध्यानेनाववशीकृत्य पंचभूतात्मकं शरीरं प्राप्तस्य तदस्मीत्यभिमेतु रक्तं फलं सिद्ध्यति योगसिद्धेः स्तब्धका
 निरुवसावीनिर्लिङ्गानियोगशास्त्रविदोपि कथयंतीत्याह । तदुच्यते मारोग्यमल्लोत्पत्त्यवर्णप्रसादं स्वरसौष्टवं च ।
 गंधः श्रुतौ मूत्रपुरीषमन्ययोगप्रवृत्तिं प्रथमां वदंति । स्पृष्टा धर्मादिवं वागात्यासस्य श्रद्धातः करणस्य प्रत्यक्षं प्र
 वणमनसो योग्याधिकारिणो योगियोगं तत्र फलं वाह । यथैव बिंबे रुदयोपलिसंतेजोमयं प्राज्ञमेतत्सुधानं ।
 तदात्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवनिवीतशोकः । यथैव बिंबे मादृशदिग्मदयोपलिसंस्तु या श्रद्धि
 साधनेन न भस्मादिना जकावस्य दकारः उपलिसंतेजोमयं सर्वमेव प्रचुरते जस्य सुधानं तस्मादिमल्ले न सहाय
 कृतसर्वमल्लं तदुपपत्तिश्चाजते दाप्यते पथात्तददात्मनस्य पदार्थभूतस्य द्वितीयसुखसंविक्त्वरूपं तत्पदार्थं
 ते निजं रूपं तत्प्रकृतिप्रकृतमल्लैरनास्कंदितत्वेन प्रसमीक्ष्याहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षीकृत्य देही कार्यकरण
 साक्षी एकः अद्वितीयः कृतार्थ एकत्वदर्शनेनाविर्भूत निरतिशयानंदस्वभावावीतशोकः प्रध्वस्तसंसारयोग
 कतकारणश्च सत्त्वतेन वतितदत्सतत्वमित्यस्मिन्नपि पाठे अयमेवार्थः श्रुत्य तमित्यस्मिन्नर्थे सुधा तमिति
 श्रुत्वा तत्त्वपदार्थशोधनद्वारेण जीवपरयोरेक्यमेक्यापरोक्ष्य प्रकारमेक्यापरोक्ष्यानमोर्ध्वं वदंतीति ।

१। यदात्मतत्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेने ह युक्तः प्रपश्येत्। अजं ध्वं सर्वतत्त्वं विशुद्धं हात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ २८ ॥
यदात्मतत्त्वं संगम्य तत्सन्निधौ तत्तु श्रुत्वादि पुरः सरं श्रवणाद्यनुष्ठानकाले आत्मतत्त्वेन तु राक्षोवधारेण शक्ति
तत्त्वं पश्येन्न तत्तु प्रेमास्पदसाक्ष्यं व्यभिचारादिसत्यसुरसंविन्मात्ररूपेण दीपोपमेने दीपः स्वप्रकाशपादित्वेन
नो हृष्टो यथा तददात्मा स्वदृष्टपादे हं प्रियादिसंघाताद्विद्वत्क्षणो भवितुमर्हतीति दीपोपमेने साक्षाद्विद्वत्क्षणप्रसिद्धि
पणे वदन्तं भावेत्तृतीया आत्मनो निजस्वरूपेणैव ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्मशब्दाद्यमायाशब्दत्वं तस्य तत्त्वं सत्यो न तस्य सत्य
बोधैकस्मिन् कार्यकरणसंघाते हृदयकुहरे युक्तेः रामदमादिसाधनसंपन्नः प्रपश्येत्। प्रकर्षेण पश्येत्। त्वं
पदार्थज्ञो धनदारेण हं ब्रह्मास्मीत्येकत्वमपरोक्षी कुर्यादिति योग्याधिकारिणमनुशान्ति। आत्मतत्त्वेनास्मिन्नेव
ब्रह्मतत्त्वं पश्येत्तद्विद्येत्तद्वार्थः। शिष्यस्यानुभवप्रकारमनुभवेन मोक्षं च दर्शयति। अजमिति अजं जन्मरहितं ध्वं
वं कुरुते नित्यं सर्वतत्त्वं विशुद्धं कार्यकरणतत्त्वं सर्वैरनासक्तं दितं देवं द्योतनस्य भावे हात्वा अष्टाद्विद्वत्क्षणं वि
न्मात्रं स्वात्मत्वेन हात्वा मुच्यते सर्वपाशैः अज्ञानतत्त्वात्क्षणैः सर्वैः पाशैः मुच्यते विद्याया स्वतावन्मात्रतया प्रवि
त्तीना विघातकार्ये हेतोर्नवीतीत्यर्थः दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानंतसुखबोधवृत्तपुष्पः आत्मनो ब्रह्मादिसंघातप्राणि
जदेन महदाद्यणुपर्यन्तेन यावच्छानसर्वांतरत्वेन प्रत्यक्षत्वं वाह। एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः सर्वो हि जातः स उ
गर्त्तं अंतः। स एव जातः स उ निष्पन्नः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति सर्वतो मुखः ॥ २९ ॥ एषो ह देवः एष प्रहृतः हराद एवाथ देवो
द्योतनस्य भावादिकालाद्यनवच्छिन्नानंतद्वितीयसुखसंविद्वत्भावः प्रहृत आत्मेव प्रदिशः सर्वाः प्रतिअनुगतः व्या
प्यस्थितः सर्वो हि जातः कल्याणो शिरिरिभ्यः सर्वैः यः सर्वः प्रथमशरीरी ह इत्येवार्थो जातः उत्पन्नः हिरण्यगर्भरूपेण
पि एष एव जात इत्यर्थः स उ गर्त्तं अंतः सर्वादिशो व्याप्यस्थितो यो हिरण्यगर्भरूपेण प्रथमशरीरीत्येन जातः स उ
एव गर्त्तं अन्तोदरे अंतः विराट् रूपेणापि वर्त्तते स एव जातः स ह्मकार्यकरणोपाधिकत्वेन हिरण्यगर्भादिरूपे

ण जातोयः स एव परमात्मा व्यष्टिस्तानं त कार्यकरणोपाधिकत्वेन व्यष्टिस्तानं तं जीवात्मना जात एष्यन् कार्यकर
 णोपाधिकत्वेन तन्निष्पन्नानोपि स एव प्रत्यङ्गुनास्ति इति अनंतसमष्टिव्यष्ट्यात्मक कार्यकरणोपाधिषु प्रत्यगां
 तरत्वेन बहुमुखः स एव स्थितः हेतुना इत्यन्योन्यं संबोधनं वातनाम्रतीति वा अस्मिन् यक्षे प्रथमा द्वितीयाथ
 परमात्मेव हिरण्यगर्भादिरूपेण जात इत्युक्तं घटाकाशजलचंद्रन्यायेन तज्जन्मनस्वरूपेणेत्याह । को देवो
 अग्नौ कोऽसुयो विश्वं भुवनमा विवेश । य ओषधीषु को वनस्पतीषु तस्मै देवाय नमो नमः । ३०१ यो देवो अग्नौ यः प्रस
 तो देवः स्वयं प्रकाशविन्मात्रवपुः परमात्मा अग्नौ राधादितन्मात्रपंचककार्यत्वेन तत्पंचकव्यापि बुद्धौ जलचं
 द्रवृक्षघटाकाशवृक्षहिरण्यगर्भरूपेण विवेश । यो असुपः स्वयं प्रकाशविदेकरसः परमात्मा असु अण
 शो पलक्षितपंचोक्तपंचमहास्तनकार्यतपोपंचमहास्ते तस्यापि बुद्धौ देविरादराधासितव्यत्वेनाविवे
 श । यो विश्वं भुवनमा विवेश यो अनंतसुरबोधवपुः परमात्मा व्यष्टिस्तज्जगम रूपं कार्यकरणोपाधिषु भुवनरा
 दवाच्येष्टिंशदिशधा सितव्यत्वेनाविवेश भुवनं विश्वं वतु ईश भुवनसत्ता स्फुरणप्रदत्तेनाविवेशेति वा
 र्थः । तवतीति भुवनं कार्यविश्वं सर्वमहदादि सर्वकार्यसत्ता स्फुरणप्रदतया आविवेशेति वार्थः । य ओषधीषु फ
 लपाकावधिषु स्थावरकार्यकरणोपाधिषु यः सुखानुभूतिरात्मोपाधिराधासितव्यत्वेनाविवेशो वनस्प
 तीषु यः सत्यसुखापरोक्षस्वभाव आत्मा पुष्पविना फलवत्सु स्थिररूपकार्यकरणसंघातेषु वनस्पतिषु वन
 स्पतिराधासितव्यत्वेनाविवेश आविवेशोत्स्य पूर्वोत्तरेद्यनुवर्त्तनं दृष्टव्यं तत्सृष्टा तदेवानु प्राविशदि
 त्यादिश्रुत्यंतरानूतस्मै सर्वान्तरात्मने देवायानंतसुरसंविन्मात्रवपुषे नमो नमः । नमस्कारः सर्वेपि
 वेशमनाथं दिव्यं वनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थमादराथेवा ॥ ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ प्रसस्तानि तास्वित्तो हा

संगाविकारिसुखसंविन्मात्रवपुष आत्मनो मायाविन इव स्वमायया जगदुत्पत्ति स्थितिलयकारणत्वं सर्व
निपंतत्येवमद्वितीयत्वं प्रत्यक्षं वाह । एको जगत्वा नीश त ईशानीतिः सर्वा लोका नीश त ईशानीतिः । एवैक
इह उक्तं वे सैतवे च एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति । ३॥ एकः स्वायत्तमिद्विक अद्वितीयः जगत्वा नीश त लयक्रांतं माया
तच्छक्त्या दुर्भेदत्वा ज्जीवा रम्य मत्स्यस्य बंध कत्वा अतदा तस्य स्वरूप स्फुरण प्रदत्ते नाधिष्ठानत्वा न द्वानीश ते ईष्टे
ईशानीतिः माया तत्त्विति स्तत्कृत्य रूप समष्टि सिरे व न व स्य तो विकारि ता सर्वा लोका लोकांत इति लोकास्ता व द
श्य पदार्थान्भिरादित्वा कान्प्राणिभेदां श्ये श त ईष्टे ईशानीतिरीश न समर्थे रूपादि सिरे व मायात्मकं स न्याता मा
त्रकः स माया शक्तीरीष्टे मायात्मशक्त्यात्मकः सन्कार्यस्ततन्मात्रीष्टे स्ततन्मात्रेकः सन्तै स्तद्यष्टिरूप पदार्थानीष्टे
पंकीकृतमहात्मात्मकः सन्तै स्तद्यष्टिस्तता सर्व पदार्थानीष्टे माया बीमायया प्रदत्ति तगिरि समुद्रादीन् हस्य श्च
या द्वां ईश्वरत्वाय येष्टे यथा तदपरमे श्वरस्य सर्व नियंतृत्वं मुक्ता तस्यै व नियन्त्रोत्पत्ति लय हेतुत्वं मद्वितीयत्वं
सिद्धार्थमाह । एवैति एवैकः एव स्वयं प्रकाश विन्मात्रवपुरे वेश्वर एको द्वितीय उक्तं वे सर्वस्योत्पत्तौ कारणत्वेन स्थितः स
त्वे सत्यः सवः कारणमात्रतया जयः कारणे क्वापनि स्तद्धु क्षण लयोत्पत्तौ निमित्तत्वेन स्थितः ये एतद्विदुरमृतास्ते भवन्
ति ये साधन चतुष्टय संपन्ना एतदे तेय इति पूर्वत्र पुंलिङ्गानि ईशा सर्व नियंतारं सर्वेति निश्चितिलयकारणं सच्चिदसुखं
करसमात्मानं स्वतावन्मात्रतया विदुरपरोक्षी कुपु रमृतास्ते भवन्ति त अपरोक्षी कृतै कत्वा अमृता भवन्ति विद्यया म
रणादि संमो रहे तु भूता मविद्यां स्वतावन्मात्रतया दग्धानित्यसिद्ध भ्रान्तरूपः पुरुषार्थान्भवन्तीत्यर्थः । पूर्वमंशोक्तमेवा
र्थं प्रपंचयति दुरवगाह्यत्वात् । एको हि रुद्रो न द्वितीयो यतस्तु परमा लोका नीश त ईशानीतिः । प्रत्यग्जना स्तिष्ठति स
त्तुको वांतका लो संस्तुत्य विश्वानुवनानि गोपाः । ३॥ एको अद्वितीयः हियस्मा दुः सर्वं रोदपति संहरति प्रलयदा

चितिरुद्रः रुद्रं संसारदुःखं द्रावयति इव सद्रस्तस्मान्नदितीया यदितीयभावाय तस्तुः स्थितवंतः अदितीयः सत्यसुरस्य
 बोधरूपत्वाद् रुद्रस्य तदधीनसत्ता स्फुरणवत्त्वात् प्रायातत्कार्यरूपप्रपंचजातस्य अनंतस्य सतो रुद्रस्य सद्वितीयत्वा
 पादकत्वेन कार्यकरणरूपाः सर्वपदार्थाः स्थातुं न शक्ता इत्यर्थे द्वितीयाय प्रमाणानिन्यायाश्च न तस्तु रित्युक्तं इत्यर्थे
 स्यपदेपदे अदितीयत्वेन प्रतिपादनात्परमार्थतो अदितीयभावप्रतिपादनादे तस्यपदेपदेशानेमात्रे निवर्त्यते
 प्रतिपादनाच्च मिथ्यात्वं सिद्धं पश्माहो कानीश तद्देशी न भिः प्रत्यग्जनास्ति हृतीत्येतत्सर्वमेवं व्याख्यातार्थं सेवुं को
 नांतकोऽपि सेवुं कोच सेवुं कोचयति सह इति अंतकाले प्रलयकाले संस्तुत्य विश्वास्तुवनानि सर्गकाले विषदादिप्र
 हास्तानि स्मृत्वा तद्विन्यासरूपाणि विश्वाविश्वानिस्तुवनानि संस्तुत्य सत्ता स्फुरणप्रदत्वेन सम्यक् कृत्स्नप्राप्तोपाः
 तिकांते आनंदप्रदत्वेन गोमा भवति ब्रह्मादिस्तंबपर्वतानां प्राणिनां कार्यकरणानीश्वरस्यैव कार्यकरणानीति प्र
 तिपादयति कार्यकरणनित्यमापयास्तुताते धनुप्रविश्रुपज्ञा यशश्चालिल्यत्वेनेश्वरस्यैव स्थितत्वात् ॥ विश्व
 तश्चक्षुरुत विश्वतो मुखे विश्वतो वाक्कुरुत विश्वतस्पात्रं स बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्वा वाक्क्षमी जनयन् देव एकः ॥ ३३ ॥ आ
 ब्रह्मस्तंबपर्वतानां प्राणिनां वक्षस्विष्येति विश्वतश्चक्षुरुत अपि उत्तरत्र सर्वत्र समानेव योजना इतरेंद्रियाणां उपलब्ध
 क्षण एतत्सर्वप्राणिनां करणसंयोजयिता व्येष्टवसंबाहुभ्यां इति बाहुभ्यां मनुष्यादीन् संयमति संयोजयति अनेकप्रकाशा ११
 हि धातवः संपतत्रैः पतनसाधनैः पादैः संयमति उपलब्धक्षणे ते तरेन्द्रियसंयोजयितृत्वमप्युक्तं द्रष्टव्यं अथवा पतत्रैः
 पक्षैः संपक्षिणः संयमति सर्वेषां स्रष्टा व्येष्टवत्याह ॥ धावाक्क्षमी उपलब्धक्षणे ते तत्सर्वलोकास्तनुवति पदार्थांश्च स
 वान्ति न पनुसादयन् देवो द्योतनस्य भाव एक अदितीयः संयमतीति सर्वेणान्वयः व्यष्टिकरणाधिष्ठातृणां समष्टिकर
 णानिमानि नाग्रत्यादिदेवतानां उत्पत्त्यादि हेतुत्वं सर्वकरणव्यापि समष्ट्यंतः करणाभिमानि हि रण्यगर्भेऽपि ति
 हेतुत्वं मीश्वरस्य नुमुक्षणा ईश्वरसम्यक्ज्ञानप्राथम्यं वाह ॥ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः हि

सम्यक्ज्ञानसिध्यर्थं मुमुक्षोः प्रार्थनामाह । ॥ यमिषुंगिरिशंत हस्तो विषयस्तवे । शिवांगिरित्रतां कुरु माहिंसीः ।
पुरुषं जगद् ॥ ३५ ॥ यमिषु रास्त्रेषु सर्वसंहारसमर्थत्वेन प्रसिद्धा इषुंगिरिशंत व्याख्यातमेतत् हस्तो विषयधार
यसि । अस्तवे उपसंहृत्या न प्रतियुतिस्तेमं शिवांगिरिशंतमिषुंगिरिशंतः सन् सर्वज्ञातीति गिरिशंतः हे गिरिशंतो म
र्वसंहारसमर्थत्वेन प्रसिद्धो कुरु शिवांगिरिशंतं सर्वेणा न्ययः । माहिंसीः पुरुषं जगद् माहिंसीः हिंसां माकाधीः किं पुरुषं स
म्यक्ज्ञानसाधनस्तत्कार्यकारणसंघातं जगत्सम्यक्ज्ञानकारणतिकर्तव्यस्तत्वेदांताया र्कदिवं यावत्सम्यक्ज्ञा
नेन तव निष्कल स्वरूपा विभावं तावत्सम्यक्ज्ञाना योग्यत्वेन माहिंसी रित्यर्थः देवस्य निर्गुणतत्वेन ज्ञानतज्ञानो
न्मोसं ग्राह । ॥ ततः परं भूतपरं हं तं यथानिकायं सर्वज्ञतेषु गूढं । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं जगत्संस्तुता
भवतीति ॥ ३६ ॥ देवप्रसादा नंतरं ततो देवप्रसादेयं यथा वदन्त्या अमृता भवतीत्यन्ययः । कीदृशस्तत् देवज्ञाया
अमृता भवतीत्यपेक्षायां आह परं भूतपरं यथादिना परं निर्गुणं भूतपरमुक्तं सुखरूपं हं तं कुरु स्तुतिपादितीत्यं
ईशमिति विशेष्यत्वात्पुष्टिं गनिर्देशः यथानिकायं यथाकायं करणसंघातलक्षणं निकायं स्वतो निर्विशेषः संस्तु
था तथा च गम्यते इति यथानिकायं त्रिकोणत्वाद्यवस्था विशिष्टा यो नुगतवक्ति वरसर्वभूतेषु व गूढं ब्रह्मादिसं
वपयंतेषु सर्वभूतेषु गूढं विद्यदादिमहाभूततेषु गूढं सर्वविकारेषु व गूढं विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं मायावीवया ॥ ३७ ॥
ब्रह्मज्ञादीन् परिवेष्टितः स गूढस्ति को दकरजतादीन् स्वरभुक्ति कादिपरिवेष्टितो यथा तथा विश्वस्य
परिवेष्टितारं अत एकं निर्गुणमीशं तं तद्व्याप्यं तमेवं रूपमीश्वरं प्रत्यक्तेन ज्ञात्वा अपरोक्षीकृत्या मृता भवं
तीति नित्यसिद्धं भूतभूतं । ॥ इति एकल दशनेन साधनानंतरं ज्ञानसमुच्चितारं व्यवधायिका विद्यानां प्राप्तिवती
युपचारः ॥ ३८ ॥ कायं प्रशब्दा यमं च दशां चानुभवं दृष्टवित्वा ब्रह्मात्मैकत्वं ज्ञानादेव कैवल्यसिद्धिः न साध
नानंतरं ज्ञानसमुच्चितात् कैवल्यं ज्ञेयमाह ॥ ३९ ॥ इति हमेतं पुरुषं महानं आदित्यवर्णं तमसः परस्तादा तमेव वि

१२

दित्यातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यते अयनायेति । ३४ वेद ज्ञानाभिज्ञे हे कृत कृत्यो हे एतं प्रकृतं पुरुषं पुरिश पना
तुरुषं महान्तमद्वितीयमादित्य वर्ण स्वयं प्रकाशविन्मात्ररूपतमस्तः परस्तात् । स्वयं प्रकाशबोधवपुष्ठादज्ञा स्व
तमसा वास्तवमुख्ये क्य तादात्म्य संबंधा सहत्वेन तमसः परस्तादवस्थितं तमेव विदित्यातिमृत्युमेति । तमेव
प्रकृतिं प्राकृतै रनास्कंदितमेव विदित्वा नान्यद्विदित्वा वा सम्यग्ज्ञानाहं तत्त्वात्ते विदित्वै वनाविदित्वा वातिमृत्युमेति अ
ज्ञानलक्षणमृत्युमेति अतीत्य परमपुरुषार्थरूपतमेवात्मानमेति सर्वल्लयस्थानत्वा दज्ञानतमो मृत्युस्तसम्यग्ज्ञा
नफळकारूढा स्वता वन्मात्रतया दंदे हीत्यात्मातिमृत्युस्तममतिमृत्युमेति वा । नान्यः पंथा विद्यते अयनायेति ज्ञान
मार्गादयो मार्गो न विद्यते श्रुतिस्मृतिपुराणन्यायेषु अयनायापवर्गमनाय मोक्षप्राप्तये इत्यर्थः । ब्रह्मात्मैकत्वा
द्विधा विलसिततत्क्रियाकारकत्वादिरूपदैत प्रपंचस्यै कत्वे विषयसम्यग्ज्ञान बाध्यत्वादेकत्वे ज्ञानं मोक्षसाधनं
नान्यदित्याह । यस्मात्परं नापरमस्ति किं विद्ये स्मान्माणी यो न ज्यायोस्तिकश्चिरः । हृष्ट इव स्तब्धो दिवितिष्ठत्येक
त्वेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं । ३५ यस्मात्पुरुषात्परं उत्कृष्टमपरं अन्य किंचिन्नास्ति अपास्त समस्तातिशयदर्शने
करसत्त्वात्तस्मात्परमुत्कृष्टं नास्ति तदन्यस्य सर्वस्यै तद्विधा विलसितत्वा नस्मादपरमन्यनास्तीति । यस्मान्मा
णी यो यस्मादणीयः अणुन रंस्तरं नस्तीति स्वयं प्रकाशविदे करसत्त्वा दध्मनस्तदन्यस्य उत्तरेन स्फूर्त्तत्वात्
ज्यायोस्तिकश्चिन्त्यायः महत्तरमपि कश्चिन्किंचिन्नास्ति प्रत्यगात्माधीन सत्ता स्फुरणत्वा तदन्यस्य सर्वस्य । हृष्ट
इव स्तब्धः निवातदे रास्त्वं हृष्ट इव स्तब्धो धिका शी सर्वविकारा नास्कंदित इति यावत् । दिवितिष्ठति अखंडानंदसिद्धि
जकत्वेन द्योतन स्वभावायां दर्शनं दान्तिव्यं जकत्वेन कीडा रूपायामहं ब्रह्मास्मीति बुद्धौ प्रमेयत्वेन तिष्ठति दिवि स्थ
यं प्रकाशविदे करसेत्ये महिम्नि तिष्ठतीति वा दिवि द्योतनं स्वभावे आदित्यमंडले तिष्ठतीति वा एको द्वितीयस्तेन

दंष्ट्रं पुरुषेण सर्वस्वर्णादिरुचकादि वद्रज्यादितिः सर्पादिवत्तेन प्रकृतेन पुरुषेण देशतः कालतो वस्तुतश्चान्
 वक्षिन्नेने दंष्ट्रपमानं सर्वं पूर्णं सर्वतो व्याप्तं अत ईश्वरव्यतिरिक्तं किंचिदपि नास्ति अत ईश्वरेणैकेत्येकानादे
 वापवर्गसिद्धिरितिसम्यग्गोचोक्तं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानवतामेव पुरुषार्थलाभः एकत्वज्ञानहीनानामितरसाधनाव
 लंबिनां पुरुषार्थलोभोपिनसेत्यतिप्रत्युत दुःखमेवेत्याह । **ततो** यदुत्तरतरंतद्रूपमनामयं । परतद्विदुर
 मतास्ते भवन्त्यथेतरं दुःखमेवोपि पंति । **४०** । यस्मादीश्वरेकत्वज्ञानादेवैकव्यसिद्धिस्ततस्तस्मादुत्तरतरं अ
 थवा सर्पादिव्यापकरज्यादेः सर्पादिवाधेपि स्थितत्वा उत्तरत्यं वद्रुचकादिव्यापकस्यर्णादेरुचकादिल्लयेपि स्थितत्वा
 उत्तरत्यं वद्रौ निकल्लयेपि भूतानां स्थितत्वा उत्तरत्यं वद्रुचकादिव्यापकसावेन वर्तमानानां प्रकृतिप्राकृतानां सर्वेषां स
 तास्फुरणप्रदतया व्यापकः पुरुष उक्तो यतस्तस्मात्प्रकृतिप्राकृतसर्वबाधेपि स्थितत्वा उत्तरतरं अथवा प्रकृतिप्रा
 कृतानां हेतुभूतानां सर्वेषां मधिष्ठानत्वेन व्यापको यतस्तत् उत्तरं यद्रुचकतरे उत्तरतरं यत्तद्रूपेकरत्तरण
 दिरूपहीनं काष्ठ्यादिरूपहीनं वा उपलक्षणे रूपरसादिहीनं वा अनामयं दुःखरहितं संसाररोगशून्यं उक्तविशे
 षणं तत्पदार्थभूतमीश्वरतत्त्वं एतत्पदार्थभूतं प्रत्यगात्मत्वेन ये साधनचतुष्टयसंपन्ना योग्याधिकारिणो वि
 दुरपरोक्षीकुर्युस्तो अपरोक्षज्ञानवत एकत्वविषयापरोक्षज्ञानात्स्वरूपव्यवधायकविद्यातत्कीर्णद्वैतभ्रमं स्व
 रूपमात्रतया प्रविष्टाप्यामृतो भवन्ति । नित्यसिद्धब्रह्मभूता भवन्ति अथेति पक्षांतरे एकत्वज्ञानमनाभित्यसा
 धनोत्तराण्यवलंब्य वेष्टितास्तदुत्तरं दुःखमेवापि पंति उपर्युपरि दुःखमेव प्राप्नुवंति न सुखलवमपि । ईश्वर
 स्याद्वितीयत्वसिद्धये प्रत्यगात्मत्वेनैवैवमित्याह । **४१** । सर्वानि न शिरो ग्रीवसर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स भूत
 धास्तस्मात्सर्वगतः शिवः । **४२** । सर्वकार्यकरणानि स्यमायया सृष्ट्वा तु लब्धं वदन्तं धनं प्रविश्य जीवति नामांतरा
 तिलप्यत्वेन श्वरस्यैव स्थितत्वात्सर्वाण्यनाना निसर्गजिनिर्गुणसि सवाग्रीवाभ्यास्येति सर्वानि न शिरो ग्रीवः

रण्यगर्भं जिनयामास सर्वसुखं बुद्ध्या भुज्या संपुनक्तु ॥ ३४ ॥ स्वयं प्रकाशो देवा नामग्न्यादित्यादीनां प्रभवश्चोत्पत्तिक्रमा
शतितोऽस्य न यस्मिन्सप्रभवो लब्धयस्तानमित्यर्थः ॥ उद्भवश्च उद्भवस्य स्मादित्युद्भवोत्पत्तिस्तो नमितियावत् अनेकाद्युपस
र्गादिश्चाधिकः विश्वश्चासावधिकश्चेति विश्वधिकः अधिक उत्पद्यः निरतिशया नंदस्य भाव इति यावदिति भुज्या इति
कथं वा अथवा यो देवा तां धीत नस्य भावानां मस्विष्ठ भावानां प्रतिबिंबत्वं भणानामस्य उद्भवभावत्वात् आदी श्वतो विंबत्वं
त्यने प्रलयहेतुरित्यखंडस्य भावत्वं नुक्तं विश्वधिक इत्यपास्तानि शयानंदस्य भावत्वं नुक्तं रुद्रो व्याख्यातमेतदेव इति के
चिदुपपत्तिमहर्षिर्ब्रह्माश्चासावधिकश्च महर्षिर्ब्रह्म निरवग्रहमहत्त्वं संपन्नमपि सर्वतः हि रण्यगर्भं जिनयामास सर्वक
रण्यलिमानि न हिरण्यगर्भं जिनयामास उत्पादितवान् सर्वसुखं संपन्नं सः अपास्तानि शयानंदं देकरस बोधविग्रहः परमेश्व
रः नः शमादि साधनसंपन्नान् योग्याधिकारिणोऽस्मान् बुद्ध्यापवेगहेतुस्तथा भुज्या भुज्या वस्तुविषयया अपास्ता
नि शयानंदं देकरसैक्यविषयया संपुनक्तु संपोक्तयेत् प्रत्येकत्वेन निःसंगसुखसंविन्मात्रेकरसे स्यात्स्या विना विना नुशा स
नं मुमुक्षोराह ॥ याते रुद्रश्चिवा तन्त रघो रापाय काशिनी तया नस्तनुयो शं तमया गिरि शं तासि वा कशी हि ॥ ३५ ॥
याते रुद्रश्चिवा तन्तः ॥ या भूतिस्मृती हासपुत्राणेषु प्रसिद्धा ते सकल निष्कल तनोस्तव हे रुद्र सर्वसंसारतापोपशमनहेतु
स्तनयानिष्कल तनो रस्मिन्नेरुद्र शब्देन प्रमाणमित्याह रुद्रेति शिवा उद्वाज उत द्विदोष मलमहिता अपास्तानि शयानंद
स्य भावावतन्तनुः निष्कल स्वरूपं अघोरा प्रसन्ना संसारतापोपशमतया अपापकाशिनी पापकाशिनी न भ
वतीत्यपापकाशिनी स्यात्तियत्त्वा सर्वपापदग्ध्रित्येतर पुण्यप्रकाशिनीति वा स्यात्तियत्त्वेः सर्वपल्लवान् अपहृत
पापादित्यरूपा वा तयानः साधनस्तुष्टयसंपन्नान् तनुवानिष्कल स्वरूपया शंतमया सुखतमया अद्वितीया नंद
स्य रूपया हे गिरिशं तगिरी पर्वतके को साख्ये स्थितः शं सुर्यंतनोतीति गिरि शंतः गिरि शब्दे दांत एतस्य वानंदस्य
यादौ ब्रह्मेशरीनां सर्वेषां सुखदाहत्वेन प्रसिद्ध इति वा गिरिशं त अस्मिन् वा कशी हि अस्मिन् आस्मिन् सुखेन प्रसक्त
न अस्मिन् वा कशी हि प्रकाशस्य मुमुक्षुर्न प्रतिनयनिष्कल रूपेण तत्वं प्रकाशस्येति यावत् ॥ घोरं सगुणतनुं प्रति

ब्रह्मादिसंबन्धपर्वतानां सर्वेषामाननादिरस्येति वाचिश्रुः इतरावयवानामप्युपलक्षणमेतत्सर्वस्तुतगुहाशयः। आ
प्रतिस्तंबपर्वतानां सर्वेषां तानां हृदयकुहरे प्रत्यक्षे न स्थित इति सर्वस्तुतगुहाशयः सर्वव्यापी समष्टि व्यष्टिरूपेण
व्यवस्थितान्सर्वपाधीन्सर्वदा व्याप्तुं शीलं न मनस्येति सर्वव्यापी सत्तमगवान्समग्रैश्वर्यवीर्ययशःश्रीशानवैराग्याख्या
सत्तमगा अस्येति सत्तमगवान्सर्वाननत्रिंशो वत्याः सर्वस्तुतगुहाशयत्वात्सर्वव्यापित्वाद्भगवच्छाश्वत्थत्वाच्च सर्वगतः स
र्वभोगकः सर्वत्वेन गतो वा अद्वितीय इति यावत्। शिवश्चादिद्यातकार्यमळरहितत्वात्परिपूर्णनिंदस्वभावत्वाच्च शिवः।
अंतःकरणशुद्धिपूर्वकशानाधिकारस्य तत्कळमोक्षस्य वैश्वरएव प्रदानेति याह। **महान्प्रभुर्वैपुरुषः सत्यस्यैव प्रवर्त**
कः। सुनिर्मळाभिमांशानिमीशानो ज्योतिरव्ययः। **महान्** देशकालाद्यवच्छिन्नः प्रभुर्जगदुत्पत्तिप्रवेकालितियम
नसंहारसमर्थः वैप्रसिद्धोऽपुरुषः पुरिशयनात्पुरुषः सत्यमोक्षाराधानरूपयोगादीनुपासनादीनि च कारयित्वा तैस्ते
षां सत्वस्यां नः करणस्य वैमत्यापादनं हारेण प्रत्यक्षं प्रावण्यमापाद्य सैक्यज्ञानं प्रतिप्रवर्तक एष ईश्वरः सुनिर्मळा
मविद्यादिमळरहितोभिमांशक्रिन्वापविद्धं दत्तं न वसिष्ठं शान्तिं सर्वसंसारतत्कारणोपशमरूपां निरतिशयानंदविभा
वकृष्णामपवर्गाख्यां प्रतीशानः मुमुक्षोः स्वरूपत्वेन स्याद्विभविष्येवमोक्षत्वात्सम्यग्ज्ञानप्रमेयः सत्यैक्यनिर
स्कारकसर्वसंसारतत्कारणदाहं क्षत्वा मोक्षस्य शानदित्युच्यते। ज्योतिरव्ययः ज्योतिः स्वयंप्रकाशविभ्रात्रवपुरव्ययः
कूटस्थमित्यः। परमेश्वरस्यैव सवतिः करणोपाधिषु नु प्रवेशनिबंधने न जीवत्वं सन्यग्ज्ञाने न जीवभावो युदा
सितनिजरूपेणाविभावं वाह। **अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽरात्मा सदा भूनां हृदये संनिविष्टः।** हृदयमनीषा मनसाति
कृतो य एतद्विदुरमृतास्ते भवेति। **अंगुष्ठमात्रः पुरुषः** स्यत्वांगुष्ठमात्रेपरिमितेन हृदये न सीयत इति अंगुष्ठ
मोत्रः पुरुषः वर्णत्वात् पुरिशयनात् पुरुषः अंतरात्मा स्यादिति पुरुषादेव तस्योपाधिघातेन रज्जुत्वेन स्थितः सत्सर्व

पाधीनां स्वरूपं त्वादंतरात्मासदाजनानामित्यस्य काकाक्षिवसंबंधः जनानां जननादि धर्मवतामुपाधीनां सदा अं
तरात्मासदाजनानां हृदये संनिविष्ट इति च । अंगुष्ठमात्रत्वेन स्यत किंतु अंगुष्ठपरिमाणं हृदयं बलित्वा सात्मने
गुष्ठमात्रत्वं नित्याह हृदये संनिविष्ट इति सम्यग्निविष्टः हृदयाख्यस्तस्मिन् शरीरस्य स्वरूपा स्फुरणं प्रदत्तेन निविष्ट
त्वाह हृदये संनिविष्टः हृदा हृदये न स्य बुद्ध्याभिप्रकाशित इत्युक्तं । अथ वा हृदामनीषाहृदरणे हृदनेत्यादिसर्वप्र
तिषेधोपदेशेन मनीषाविचारेणात्मानां स्मयिवेकविषये मन्सातदुक्तं यजनिनसम्यग्ज्ञानेनाभिकूलोत्तिष्ठका
शितः येशसादि साधनसंपन्ना एतत्प्रकृत्यं सम्यग्ज्ञानेन नानां तरीयकतया अविद्यातत्कायेषां धिं प्रविक्ताप्यविदु
रपरोक्षीकुर्युस्ते सम्यग्दर्शिनो अमृतो भवन्ति ज्ञानमरणदि संसारश्च न हत्व विद्याबाधादमृतो भवन्तीत्युच्यते । स
परमेश्वर एव स्यमायया सर्वकार्यकरणानि सृष्ट्वा तेन प्रविश्य जीवाख्या लभन्त इति सर्वेषां कार्यकारणो ना ईश्व
रस्यैव कार्यकरणत्वमीश्वरस्य स्वतो विभुत्वं नाह । सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादः स भूमिं वि
श्वतो दृत्वा त्यतिष्ठ दृशां गुलं । सहस्रशीर्षा स हस्त्रा अनंतानि शीर्षाण्यस्येति सहस्रशीर्षा पुरुषः पुरिशयनात्
रुणत्वाच्च पुरुषः स भूमिं विश्वतो दृत्वा स प्रकृतः परमेश्वरः पुरुषः भूमिं चरन्मुपलक्षितं भूतभौतिकं सर्वविश्वतः स
र्वतः अंतर्बहिर्भूतं व्याप्यत्यतिष्ठ दृशां गुलं तन्मात्रं चैव कंसमष्टिरूपं हिरण्यगर्भं पंचवीर्यं तं पंचमहाभूतं स
मष्टिरूपं पिराद्रूपं वा हृदयात्मकं दृशां गुलं अतीत्या संगे अधिकारे अनन्ते सत्यसुखसंविन्मात्रे करसेत्ये महि
म्नि अतिष्ठत्स्ति तवान् अथवा मायां प्रकृतिं भूतपंचकं महं कारुतुष्टपंच एतदृशां गुलं दशपर्वतसकं अतीत्य
स्थितवान् अथवा भौतिकं सर्वमंतर्बहिव्याप्य दृशां द्रियाणि दशादिशो वा इत्येवमादीनि दशात्मकानि कानि तानि
सर्वण्यं गुलपरिमाणं मोपलक्षितानि परिच्छिन्ना निष्ठा नान्यतीत्यस्थितवानिति वा अथवा भौतिकं सर्वमंतर्ग

नवविधव्याप्यदशोपनिषद्दशदिशोवाहये वमाहीनि तदपेक्षं दशांगुलमनिरिच्छातिष्ठतमौतिकं सर्वमपेक्ष्य दशांगुल
मनिरिच्छातिष्ठतवान्निरवग्रहमहत्संघपन्नशक्तियावत् । सत्त्वमिदं विश्वतो धत्तेति पुरुषव्याप्यत्वेनोक्तं अत्यतिष्ठ दशां
गुलमित्यनिक्रमेणविषयत्वेनोक्तं यन्नदिदं सर्वं पुरुषाविद्याविलसितेत्यानिरूप्यमाणे सर्वकल्पनाधिकानपु
रुषमात्रमेवेत्याह । पुरुषएवेदं सर्वं पुरुषतयज्ञमर्थं । उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति । पुरुषएवेदं स
वमिति विभक्तत्वात्परिच्छिन्नत्वात्संहतत्वाच्चपुरुषव्यतिरिक्तं रज्जुसर्पदिव दविद्यात्मकमेवेत्युक्तं इहमिति दृश्य
त्वाद्भुसर्पादिव दविद्यात्मकमेवेत्युक्तं । यद्भूतं यद्व्यभिचिन्तितं तत्तन्विवर्तमानात्मकत्वात्सप्रपञ्चयदविद्या
त्मकमेवेत्युक्तं । ततोअविद्यात्मके प्रपञ्चेनिरूप्यमाणे सर्वकल्पनाधिष्ठानपुरुषमात्रमेवेत्याह । पुरुषएवेदं सर्वं
यद्भूतं यद्व्यभिचिन्तितं । उतामृतत्वस्येशानः । उतामपिअमृतत्वस्य प्रतिभासमात्रसंसारतत्कारणमित्युक्तं लक्ष
णस्येशानः महावाक्यजनिता हे प्रजास्मीतिसम्यग्ज्ञानफलकारुण्डः सत्यसुरसंविन्मात्रेयपुरीश्वरोऽविद्या
तत्कार्यसंसारत्रमनिवर्तकत्वादमृतत्वस्येशानइत्युच्यते । यदन्नेनातिरोहति यदृश्येशानअन्नमद्यते वा
ध्यते सम्यग्ज्ञानेनेत्यन्तं प्रायातेन मायाख्येनान्नेनातिरोहति तत्त्वभावमतिर्लघ्वद्वितीयवस्तुविपरीतरूपेणारो
हति जायते तस्यापि कार्यजातस्य सत्तास्फुरणप्रदत्वेनाधिष्ठानत्वादीशानो निवन्ता परमेश्वरएव अथवाप
पुरुषः तत्रप्रायाख्यान्नेनातिरोहति स्वविपरीतविषयदिका कार्यरूपेण रोहति जायते स एवामृतत्वस्येशानइ
त्यन्यथा । ईश्वरस्य सर्वकार्यकरणेषु प्रत्यग्रूपेणावस्थानं सचत्मिकतां वाह । सर्वतः पाणिपादंतत्सर्वतो
स्ति शिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमहोक्ते सर्वमाधत्त्यतिष्ठतीति । आब्रह्मस्तं व्यप्येतां नानां सर्वेषां तस्यैव पाणिपादोऽस्ति
सर्वतः पाणिपादंतत्सर्वतः ब्रह्मसर्वतोऽस्ति शिरोमुखं चमित्यस्यापि एवमेवविग्रहः सर्वतः श्रुतिमहोक्ते व

ओके सर्वमाद्यनित्यताति किं बहुना प्रकृतप्राकृतं सर्वमंतर्वहिश्रस्य रूपस्फुरणप्रदतया आद्यसमंता
 व्याप्यतिष्ठति मायावी वस्यमाया निमित्तव्याघ्रहस्त्यभ्यरथादीनि वस्य पंप्रकाशविभात्रैकरसस्य भ्यरस्य
 निखिळकार्यकरणेषु प्रत्यग्रूपेणावस्थानं सर्वे द्वियेषु साक्षित्वनिःसंता सर्वनियंतृचादीनि चोह । ॥
 । सर्वे द्वियगुणाभासं सर्वे द्वियविवर्जितं । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृदिनि । ॥ सर्वे द्वियगुणाभासं सर्व
 जीवित्वाणि आत्रादीनि वागादीनि वतहुणां ध्वजादिबचनादितदुत्तयः शब्दादि वेदनानितद्विषयाश्च तहुणास्तेषां
 इन्द्रियाणां तहुणां च सर्वेषां भासास्येनावस्थितं सर्वे द्वियविवर्जितं निःसंगकूटस्थ संविन्मात्रसारत्वात्परमाथ
 त इन्द्रियतद्वत्तितद्विषयैः सर्वे क्यताशक्त्यादिसंबंधश्च सर्वे द्वियनिर्दिष्टोक्ता नामुपलक्षणं सर्वस्य प्रभुं अध्या
 साधिदेवादिभेदसिन्नस्य प्रभुं स्वामिनं ईशानं नियंतारं स्थानित्वनियंतृत्वे अन्योन्येन विनापि भवतः इत्युक्तयोक्त
 पादानं सर्वस्य शरणं सर्वस्यापदि प्राप्ये रक्षकं य सुहृदमित्रवत्सिने सर्ववस्थापार्हितकरं सगुणिवदानि प्रथ
 मां तानि न पुंसकानि प्रभुमन्यत्र लिङ्गविषयको द्रष्टव्यः ग्रंथत्वाथे वा ह्युक्तिः काथे प्रयोक्तुं न माश्रयणीयं इति हि
 न्यापारस्यार्थस्य दुरवगाह्यत्वा दन्यासस्य तां सर्वलिङ्गत्वाच्च जीवभ्यरकोरे कर्तृवहुल्योपदिश्यते स्वभावा
 निमित्तकार्यकरणेषु नु प्राविश्य जीवभावावमुपगतो यः सच्चि सुखैकरसः परमेभ्यरः स एवात्रैकप्रभेदसिन्नस्य
 ऊगतो नियंता इत्याह । नवद्वारे पुरे देही हं सोल्ले लायते बहिः । वशी सर्वम्यलोकस्य स्थावरस्य चरस्य वा स्थान
 वद्वारे पुरे देही । देहस्य हेयत्वेनोपेक्ष्यत्वसिद्धर्थमाह । नवद्वार इति शिरसि समद्वाराणि द्वावचो कविमानि नवद्वारणि
 यस्मिन्नवद्वारे पुरे उपभोगे स्थाने शरीरे तु प्रविश्य देही प्रत्यगभिमानोऽनूहंसः । आग्रदक्षिमानं हित्वा स्थोपाध्या
 सिमानं गच्छति तदपि हित्वा सुषुप्तिं गच्छति तामपि सम्यग्ज्ञानेन हित्वा तुरीयं गच्छति इति हंसः परमात्मा लोलायते स्व

मायये व हान क्रिया शक्ति मत्स र्म शरी रं सृष्ट्वा तदभिमानो सन् पुण्यपापे कृत्वा तत्परवशो भूत्वा वक्ता त्रयेष्विह लोका
परलोकेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु येन जेदे प्रवले क्ता यते च लति संसरति बहिरसंगत्वा तेभ्यः सदा बहिरेव अखं
उमापोपाधिकत्वेन महाकाशस्थो नीयः परमेश्वरो वशी नियंता सर्वस्य महादिजेदभिन्नस्य लोकास्य हृदयजातस्य
सर्वस्य भूरादिलोकस्य वाक्तावरस्य च स्ति रजंगमात्स प्राणिभेदस्य च वशी स्यतः सर्वकारण शून्यस्येश्वरस्य स्वा
विद्युपापाण्यादिकरणवत् तद्वा पा र वत् सर्वज्ञता मन न्यवेद्यता मदितीयतां चाह । अपाणिपादो जवनो ग्र
हीता पश्यत्येव क्षुः स शृणोत्येव कर्णः । स वे निवेद्यं न च तस्या स्ति वेत्ता तमादुरग्रं पुरुषं महान्तं । निविशेषत्वादीश्व
रः स्वयमपाणिपादः पाणिपादो अस्य न विद्येत इत्यपाणिपादः तथापि जवनः गृहीता च हाना शातसाक्षित्वेन न तत्र न
गच्छती वभातीति जवनः ईश्वर सत्ता व्यतिरेकेण सर्वस्य सत्त्वात्वात् स्वाविद्या कल्पितस्य सत्ता प्रदत्त्वेन स्वाभेदे
न ग्राहकत्वा गृहीता च इतरकर्म दिपाणां अप्युपलक्षणं एतत् । पश्यत्येव क्षुः स्वयं वक्षुः शून्योपि वक्षुः स्तद्धृति
विषय स्वरूपा नुभवेन पश्यति । स शृणोत्येव कर्णः स्वतः श्रोत्रहीनोपि श्रोत्र तद्धृति तदिषपाणां स्वरूपा नुभ
वेन शृणोतीत्युच्यते इतरदिपाणां अप्युपलक्षणमेतत् । स वे निवेद्यं किं वदुना सः अखं उ संवित्स्यपे
प्रकाशविदेकरसः परमात्मा वेत्ति जानाति वा वेद्यं वेदना हृज्ज नदि शेष रूपं सर्वं स्व सन्निधि सत्ता मात्रेण ज्ञाना
तिग्राहकत्वेन वक्षुरादीनामप्यन्यो ग्राहको दृष्ट्यै तस्यापि अन्यो ग्राहको दृष्ट्यै तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यु
न वक्ता स्यादतो न किंचित् सिध्यदित्या शंका मनश्चक्षुरादीनां ग्राहकत्वा न्न ग्राहको त रापेक्षा किंतु दृष्ट्यात्मा ही
श्वरस्य तु स्वयं प्रकाशविदेकर सत्त्वात् सर्वसाक्षित्वाच्च न तस्य ग्राहको त रापेक्षेत्या ह न च तस्या स्ति वेत्तेति सर्व

न मय्य मयेभ्यं सवाधिष्ठानत्वे न सर्वकारणत्वे न सर्वजगत्सर्वसिद्धिं कालतो न वक्षिन्नं इति यावत् सर्वेषां प्रधान
 त्वादाग्र्यं पुरुषं पुरि शायनादेशात् तः पूर्णत्वाच्च पुरुषं महातं स्वव्यतिरिक्तवस्त्वभावाद्भुतो न वक्षिन्नमित्युक्ता
 कुर्वेदंता ब्रह्मविदश्च परमात्मना अद्वितीयत्वं प्रत्यकुत्वेनावस्थानं एकत्वज्ञानान्मोक्षज्ञानाधिकारिणो वाह
 । अणोरणीया महतो महीया नात्मा गुहायां निहितो स्य जंतोः । तमर्कं तुं पश्यति बीजं शोको धातुः प्रसादात्मा हि
 मान मीरा । ५० अणोरणीया न्स्वस्मादपि स्तस्मिन् नरं महतो महीयान् आकाशादेरपि महत्तरः अद्वितीयोऽणिमे
 त्यर्थः आत्मा पञ्चाशोतीत्यादि लक्षणस्तस्मादात्मा गुहायां स्वस्मिन् शरीराख्यस्य गुहायां निहितः प्रत्यकुत्वेन स्थि
 त इत्यर्थः अस्य बक्षुरादिक रणग्राह्यत्वेन स निहित इत्युक्तं तं न न धर्मवृत्तस्य स्वरूपं शरीरस्य गुहायां निमित्तं
 यः । तं प्रत्यगात्मानं अर्कं तुं विषयसो गसं कल्प्य रहितं स्य तः । तं सारिणं इत्यर्थः पश्यत्यपेक्षीक सेतिकेन रूपेण म
 हिमानं निरवग्रहं महत्त्वं ब्रह्म शब्दादिमिति यावत् इह सर्वतो निरपेक्षं पदार्थभूतं प्रत्यगात्मानं तत्पदार्थभूतादि
 तीयेभ्य रत्वेन वदा पश्यति तदा वीत शोकः शोकादिसंसारभूतो भवतीत्यर्थः कुतः प्राधानात् पश्यति धातुः प्रसादा
 रजातावेकं यत्नं । इन्द्रियाणि धातवः शरीरस्य धारणा ज्ञेया प्रसादाद्विषय रूपं पुरंतस्मात्स्थाने ज्ञेयामनाख्य
 माणत्वे लक्षणा न्मनसः प्रत्यक् प्रावण्य लक्षणाच्च प्रसादात् पश्यति । इत्थं मयि रूढयितुं मं च ह्यनुभवमाह । ५१
 दाहमजं रं पुराणं सर्वस्मानं सर्वगतं विष्णुत्वात् जन्मनिरोधं प्रवदंति यस्य ब्रह्मवादिनो हि प्रवदंति नित्यं । ५२
 राजाने अहं मन इष्टा आचार्य पदरूढः एतं सर्वो ध्यात्वा कौ यो यामनेन च प्रतिपादितं अजरं अपक्षय रहितं पुराणं पु
 रा न च इति पुराणं जन्म मर्त्ययादि रहितं अजरं पुराणं कूटस्थ नित्यमिति यावत् सर्वस्मानं सर्वगतं सर्वव्यापिने व्यापिना
 षामात्मास्य रूपमिति वास्य सर्वस्मानं स्य तौ न वक्षिन्न इति यावत् तै सर्वस्मानं सर्वगतं सर्वव्यापिने व्यापिना

व्याप्यं स्वतंत्रं न सति किं त्वं तत्कापीमित्याह विभुत्वादिति आकाशादिविचित्रकार्यरूपेण सवतीति विभुत्वात्
सर्वगतमित्यन्यः जुन्मनिरोधं प्रवदति यस्य जुग जुन्मजग निरोधं संसृति वस्य परमे श्वरस्य कर्म तिब्रस
वादिनस्तत्वं दर्शिनः हि प्रसिद्धौ प्रवदति नित्यं महा प्रलया महासर्ग अवांतर प्रलया वांतर रसर्ग सुषुप्ति प्रबोध
मध्ये च अथ वा जुन्मनिरोधं जुन्माभावं यस्य वदतीति तमहं वेदेत्यन्यः स एव मया प्रतिपादित इत्यभिप्रायः ॥
धृताश्चरोपनिषदिवरणे हती पोष्यायः ॥ परकोवर्णो बहुधा शक्ति योगाद्वर्णने नैकान्निहिता धातिः वि
वेति यांते विभ्य माहो स देवः स नो बुद्ध्या भुभवा संपुनक्तु ॥ ५२ ॥ स्वयं प्रकाश इति देकरसः एकः अद्वितीयः अवर्णः
वर्ण्यते ॥ नेनेति वर्णो नाम तेन शून्यः वर्ण्यते इति वर्ण्यः रूपं तेन शून्यः नाम रूप शून्य इत्यर्थः ॥ बहुधा शक्ति योगाद्वर्ण
प्रकार कार्य विषय माया शक्ति योगाद्वर्ण्यते नेनेति वर्णो ह्यन्य वर्ण्यत इति वर्णो रूपाणि अनेकानेक
प्रकारं ह्यर्थानि नित्या वर निहितोर्थे यस्य स्वरूप विषयक्षणे निहितः निश्चितः अर्थः अर्थ त इति अर्थोऽ
न सिद्धेयं रूपं अर्थ्यते नेनेति अर्थो सिधानं संनिहिता र्थो दधाति करोति व्या करोति सर्वस्य क्षणेन नाना रूप व्या
करणं कृत्या पश्चाद् द्विर्व्या करोति इत्यर्थः विवेति यांते ॥ ते संसहार काले येति च अंतर्भावितं पर्थो अपेक्षा
विषय योति विभेद पर्थो निसर्वस्यात्मनि उपसंहरति च आश्रयित्यस्य दधातीत्यनेन सर्वेण संबंधः चकारस्यापि
तत्र संबंधो द्रष्टव्यः आदौ सर्ग प्रभुत्वे दधाति वेत्यन्यः जुग जुत्पत्ति स्थितिलय कारणत्व धर्मो पल्लवितोपः स
देवो धोतन स्वभावः स्वयं प्रकाशाख्यं जिवि देकरस इति यावत् स नो बुद्ध्या भुभवा संपुनक्तु स एव देवः नो अस्मा
नित्यवस्तु विवेके ह्यमुत्रार्थ भोग विराग शान्त दमादि साधन कलाप मुमुक्षुत्वाख्ये साधन वदुष्ट्यसंपन्ना च
व्या अहं ब्रह्मास्मीत्येव सायात्मिका भुभवा नां तरीय कतवा संसार त्कारणानि निवर्तकत्वेन न निरोध
ता नं शास्त्रियं जिकवा संपुनक्तु संवोजयतु म्यमायया आधिदैविकोपाधी न समष्टिरूपा स्वरूपा तेषु प्रविश्य

[illegible]

पतंगः कृष्णपक्षी भ्रमरादिः सोपित्यमेव हरितः शुक्रादिः सोपित्यमेव तडित्तमेवः सोपित्यमेव नूनं न बोध सं
 तादयः परते पित्यमेव अनादिमत् आदिमन्नभवति इत्यनादिमत्कावतोऽनवच्छिन्नमित्यर्थः। तदपित्यमेव स
 मुद्राऽवरोदयः सप्तते पित्यमेव। त्वमिति सर्वत्र संबध्यते विभुत्वेन इत्थं तावेदतीया देशतो न वच्छिन्नत्वेनापि
 त्वमेव वर्तमाने विभुत्वेन वर्तमानं यत्तदपित्यमेवेति च। यतो जातानि भुवनानि विधायतो यस्माज्जातान्युत्पन्नानि भु
 वनानि सः पित्यमेवेति वा। रादीनि विधातुः समस्तानि भुवनानि तेन स्युः नीलादिरूपेण वर्तमाने इत्यन्यथः। यतो जा
 तानि भुवनानि तदपित्यमेवेति वा सर्वोपादानत्वात् स्वरूपे तोय न वच्छिन्ने अनादिमदिति कावतोऽप्यनवच्छिन्न
 त्वमुक्तं विभुत्वेनेति देशतोऽप्यनंतं यत्तदिति स्वरूपानं सः। इदानीं तेजो ब्रह्म लक्षणा प्रकृतिं ह्योपनिषदुक्तानि विस्त
 रं प्रपंचस्य तद्विवर्तनामीश्वरात्मिनः प्रकृतिविवर्तनरूपं शब्दादिषु विषयेषु संगोद्यात्मनस्तस्याः संसारकारणतां तन्नि
 वृत्तेर्माक्षहेतुतां वाहः॥ अजामेको लोहितशुक्रकृष्णो ब्रह्मः प्रजाः सृजमानाः सरूपाः। अजो ह्येको जुषमानो नुरा
 तेजो ह्येको भुक्तभोगा मजोन्यः॥ ५१॥ न जायत इति अजाम्बु प्रकृतिर्याजं नम रहितमित्यर्थः। सर्वव्याप्यजात्मकत्वा
 देको लोहितशुक्रकृष्णो तेजः सृष्टा तदवस्थापन्नेत्याल्लोहिता आपः सृष्टा तदवस्थापन्नेत्याल्लुक्ता अन्नं गोधवा
 योऽथिवी सृष्टा तदवस्थापन्नेत्याल्लुक्ता अथवा लोहिता रज आत्मिका शुक्रा सत्वात्मिका कृष्णा तम आत्मिका
 एवं लोहितशुक्रकृष्णो पुनरपि तां मेव विधानं विवक्षीरिति वक्षीः। अनेकोः प्रविशन्ते त्वी कार्यरूपाः प्रजाः प्रविश
 त्तरूपेण जायते इति प्रजाः कारणत्मकत्वेनाविद्यमानस्यात्मनोऽज्ञाना संभवा दुष्यतेः प्रोक्तविद्यमानं न जायते किंत
 हि कारणत्वेनाविद्यमानमेव प्रविशन्ते रूपेण व्युत्पद्यते अतः प्रजा इत्युक्ते ताः सृजमाना मुत्पादयती मरूपाः समा
 नरूपाः स्येन लोहितशुक्रकृष्णत्वेन समानरूपाः सत्यं सृजमाना आत्मकत्वेन वा समानरूपाः सृजमाना
 मित्यन्यथः। अजोऽज्ञान रहितः हि यस्मादेकः अनादि काव प्रवृत्ताविद्या काम कर्म वाशपाशितः क्षेत्रज्ञो यस्मात्प्रवृ

त्रिविधं त्रयं कृत्वात्मकत्वाद्युक्त्यादि विप्रपाद्यस्त्वापन्नां प्रकृतिरुपमाणाः सेवमानः तन्निमित्तभोगे प्रियमाणा
 श्रानुशोतेत्यपमविकार्यसंगसुखसंविन्मात्रैकरसः परमात्मरूपः स्वतः सर्वसंसारधर्मानां स्कृदितः प्रकृतौ तद्वि
 कृतिर्नमयादिपंचकोशेषु जले चंद्रवदनुप्रविश्य तद्वर्मान्स्वधर्मत्वेन स्वीकृत्य प्रकृतिप्राकृताश्रानुसृत्य शोते।
 अनुवर्तते। जहातित्युज्जतिनाशयति अधर्मं त्यजतीति युत्सम्यक्ज्ञानेन चिन्मात्रतया बाधने एतौ सर्वस्य स्वक
 कारणभूता माया रम्या प्रकृतिरुक्तभोगांशुक्तः संसारभोगो यथा साधुक्तभोगांशुक्तभोगांशुविकारित्यादिपमे
 न संसारभोगकत्वात् आत्मानिः संगः सुखसंविन्मात्रैकरसः वान्नभोगकत्वाच्च नोदिधर्मभूत्ये मयस्वस्व
 मिव लब्धनादिधर्मयुक्तं मुदकं बलनाद्याशेषणनिमित्तं यथा तद्वत्संसारधर्मानां स्कृदितेऽसंगेऽअविकारे अ
 नेतसुखसंविन्मात्रैकरसे आत्मने अध्यस्ता सती सर्वसंसारधर्माशेषणनिमित्ता ततो नर्थस्त्वा तस्मां संसार
 शेषणनिमित्ता अनर्थरूपां सम्यक्ज्ञानेन नाशयति अज्ञः परमात्मरूपत्वा न ज्ञायते इत्यज्ञः अन्यः प्रकृतिरदिका
 रसाक्षित्वाः तेषां अन्यः अहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षीकृत्य कृत्वा प्रकृतिरदिकाराभेदासिमानिनो न्यः अहं ब्रह्मा
 स्मीत्येकत्वादपरोक्ष्येण विद्वान्मूलप्रकृतिर्यथा वन्मात्रतया दहतीत्यर्थः प्रत्यस्तास्मिन्नेवेति विविशेषसुख
 संविद्व्यासाऽख्यं उमायाविद्यापाधौ जले मार्जे इव दनुप्रविश्य तदुपाधिपरिकल्पितं विंशप्रतिविंबं देवता
 विंबरूपेण संसारदोषानां स्कृदितस्वयं प्रकारानवच्छिन्नस्वरूपसंविदा सर्वज्ञतया वर्तते दृष्टविंबभूतभास्करश्च
 लब्धनादिधर्मभूत्यनिर्मलप्रकाशरूपेण सर्वप्रकाशकत्वेन वर्तते यथा तदुपाधिस्तथा विद्यापक्षपातिप्रतिविंब
 रूपेण पाधिधर्मान्स्वधर्मत्वेन स्वीकृत्य पापादिमलककुचिन्नस्तत्फलभोगेन संसारी वर्तते दिकारउद
 कपोत्रस्त्रोपाधिपक्षपातितत्प्रतिविंबरूपेण तद्वत्प्रतिविंबनादीननुभूय ककुचिन्नत्वेन वर्तते यथा तद्वदित्याह।

रत्नेन यत्कृतं तं महेश्वरं महं श्वासावीश्वरश्चेति महेश्वरस्तु अद्वितीयसुखविन्मात्रवपुरीश्वरं मायिनं मायायाः स्व
रूपस्फुरणप्रदत्तया अधिष्ठानत्वेनैवोपकारकविधात्तुत्राधोऽवधारणोऽस्य सायिनः परमेश्वरस्यावयवभूतत्वे
र्घटाकोशस्थानीयेरिदेरजतमित्यत्रेदं स्थानीयैः सत्तास्फुरणैराकाशादिः सत्ताकाशादिः स्फुरति इति व्याप्तं अध
स्तत्वेनैव व्याप्तिः न तु स्वपरिणामत्वेन अत्रापि तु शब्दोऽनर्थधारणे किं सर्वमिदं जगत्सर्वविभक्तं निदं हृदये जगत्
धर्मा मायायाः सत्तास्फुरणप्रदत्तेनाधिष्ठातुरस्येश्वरस्यावयवभूतत्वेन स्तस्मिन् न ध्यस्तत्वात्तदेकदेशभूतैर्मायातत्वा
मर्थे स्तद्धिर्जतत्वेनैव व्याप्तं सर्वमिदं जगत्तस्येत्येके पठन्ति तस्मात्मायाविवर्तत्वात्सर्वस्य प्रपञ्चजातस्य सम्यग्दर्शने
न नियतमित्युक्तं यत्वा दद्वितीये श्वरैकत्वज्ञानसिद्धये शुशुभुतिर्पलः कर्तव्यः इत्यभिप्रायः मायायाः स्वप्रकृत्योने राका
शाद्यवांतरयोनीनां वाद्वितीयसुखविन्मात्रवपुरीश्वरस्याधिष्ठातृत्वं मायामधिष्ठापविषयार्थस्य सादृश्यत्वादिहेतुत्वं विष
दाद्यवांतरयोनीरवयवभूतत्वेनासृष्ट्यादिहेतुत्वं तेन सर्वाधिष्ठात्रेश्वरेणाहं ब्रह्मास्मीत्येकत्वज्ञानान्मोक्षसिद्धिर्वाह
यः सुखविन्मात्रवपुरीश्वरैकोनिकोनिर्वीक्षेवाः प्रकृत्यधर्माः प्रकृत्याध्यायितव्यदाद्यवांतरप्रकृती आधितिष्ठति सत्तास्फुरणप्रदत्तेना
धिष्ठापतिष्ठति अथवा योनिर्वोनिर्वोनिः कारणं अस्य न विद्यते इत्येकोनिकोनिं प्रकृतिं अनादिसिद्धां प्रकृतिमिति यावत्प्रयोगस्त
त्प्रकृतिमधितिष्ठति अथवा योनिः स्थानं अध्यात्मादितत्तदध्यात्मादिस्थानमधितिष्ठति यमपति अंतर्गमिरूपेण अथवा
देवतियद्गुणसरीसृपूष्ठावरजंगमादिकोनिर्वोनिमधितिष्ठति हिरण्यगर्भादिरूपेणैकोद्वितीयः यस्मिन्मायाधिष्ठातरि ईश्वर
इसुखबोधवपुष्पुपसंहारकाले सर्वमिदं जगत्समेति संगच्छते एकं याति येति वस्तुष्टिकात्ते विविधमेति विषयद्विरूपेण
एव प्रकृतिकारणे विविधरूपेण तासाम्यं प्रतिपद्यते इति यावत्तत्वेनैके पठन्ति तत्राप्येवैव यो जगतां तमीशानं प्रकृतमीश्वरं
यो योनिर्वोनिमधितिष्ठत्येको यस्मिन्निदं संबन्धितैति सर्वं तमीशानं वरदं देवमीशं निवायेमांशांतिमत्यंतमेति ॥ ६२ ॥
तं वरदं मोक्षपयं तां वराणां दातारं द्योतनं स्वभावं ज्ञानं स्वरूपमीशं वेदेति हासपुशणस्तुत्यं निश्चयेनाहमस्मीति सा

वा द्वौ घटा काश महाकाशान्ता नीमो जीव परमात्मानौ सुपणो शोभनतनौ शोभनगमनौ सयुजा सयुजौ विंश प्रतिविंबभावेन
सहसंयुक्तौ सखायो सखायौ नित्योपकारोपकारत्वेन वर्तते इति सखायो समा नाख्या नौ समानानित्येति कारणे वा समा नाख्या
चेतनत्वादिना समानाख्या नौ वा समानेन सुखानुभूते रासना विंश प्रतिविंबभावेन पाधिकत्वेन किं विदुः सर्वज्ञो पाधिकत्वेन किं
वम्य निपेक्ष लोपाधिकत्वेन अद्भुत पाधिकत्वेन वसमानं प्रकृति प्राकृतं दृष्टं मुखे दधर्मवत्तादृशं आद्योत्पत्ति नित्यत्वाद्
कुत्राप्यत्राप्युपपादादि ब्रह्मजीवो सुखदुःखयोर्दिब्रह्म फलत्वाद् दृष्टं परिष्वज्यते परिष्वक्तवत्तौ परिष्वेद्यवर्तते नियत्याद्य
पाधिकत्वेन नित्यामकाद्यपाधिकत्वेन चोभेदं परिचेत्ते । तयोः कार्यकारणोपाधिकयो जीवेश्वरयोर्मध्ये अन्यः मायाकापीहंकारो
वा सुपणो सयुजा सखाया समानं दृष्टं परिष्वज्यते । तयोर्न्यः पिप्लवं स्यादत्यनश्नन्नन्यो अजिवाकरीति ॥ ५७ ॥

स्वच्छिन्नं शरीरं शिमान् जीवः पिप्लवं कर्मनिष्पन्नं सुखदुःखं क्षणं स्यादुपविधि विविध विविध विषया स्यादने विषय सेवानिति
तमित्यर्थः अति उपभुंक्ते । अनश्नन्नन्यः प्रकृत्या ख्यमायोपाधिको विंश स्था नी पईश्वरः कार्योपाधिकात् स्वप्रतिविंबजीवा
दन्यः अनश्नन्नकर्मफलं मुपभुंजानः अजिवाकरीति सर्वमविदुः पश्यन् सर्वसंसारधर्मश्च न्युत्पद्यं प्रकाशाख्यं इति सा
न्नरूपेणास्ति इति यावत् । स्वच्छ विंशत्तादित्यश्च कनादिधर्मश्च न्यप्रकाशरूपेण सर्वप्रकाशास्ते यथा तद्वत् स एष इह प्र
विष्ट आनखाग्रभ्यः रूपं रूपं प्रतिरूपो बतवत्यादि श्रुत्यंतरा जीवस्वरूपं परमात्म स्वरूपं चान्य परमात्मे कल्पकानामो ह जीवस्य
सिद्धिमाह ॥ समाने ह्ये पुण्य पाप लक्षण फल भोगायतनत्वेन समाने ह्ये ह्युच्छेदन इति निर्वचनादुच्छेदात्मके अवि
धातत्वात् नमयादिपेन कोशेषु तद्वर्मे पुवाहं ममात्मानं पाशपाशितेन नितरीमन्तः अनीशया शोचति मुख्यमानः सोहाख्या
विधया तिरस्क्रियमाण सच्चिदानंदो दितो ये श्वराख्य निजरूपः अनीशया परमाथति स्त्वयं सर्वसंसारधर्मानात्कंदितेश्च
रएव सन्नविद्याछन्ने श्वरभावत्वादहं कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी संसारी चेत्यनीश्वरतया शोचति संसारलोकमनुभू
समाने ह्ये पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुख्यमानः ऊष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ ५८ ॥
वति ऊष्टं यदा पश्यति ऊष्टं हिरण्यगर्भादितिः सेवितं सेनकादि भोगिनिश्च सेवितं अख्यं सुखरूपत्वात् प्रियरूपं वीन्यं

वादन्य इति भ्रममृहीतमद्वितीयनिःसंगसुखबोधवपुष्टेन परमाधितिः प्रकृतिप्राकृतेश्चो न्यमिति वाईकासी श्वरं महाविं
 दित्यस्त्वानीयं अस्य घटा काशप्रतिविंबादित्यस्त्वानीयस्य प्रत्यगात्मनो महिमानं अनवच्छिन्नसुखबोधवपुरीश्वरं
 एवं निजमहिमेति यदा पश्यति यदा साधनवतुष्टयसंपन्नो गुरुसन्निधौ यथा वरश्रवणमनननिदिध्यासनान्यभ्य
 स्य परंपत्यपरोक्षी करोति यदेति बचनात्तदेत्यध्याहर्तव्यं तदा वीतशोक ईश्वरैक्यत्वापरोक्ष्येण ध्वस्तसंसारतत्कारणो
 वतीत्यर्थः जीवेश्वरैक्यज्ञानस्य प्रणाज्यासाधनभूतकर्मापासनानां साक्षात्साधनश्रुतगुणादीनां प्रतिपादकवैदाना
 मुपास्यत्वेन पश्यत्येनं ब्रह्माविद्योपकारकदेवानां जेश्वराधीनरूपतयेश्वरे स्थितत्वेनैकैक्यज्ञानारव्यमुपापमसा
 ध्यं कर्मवदवैयर्थ्यादेकैक्यज्ञानान्मोक्षं चाह।

नचो अक्षरे परमे व्योम न्यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः। यस्तं न वेद किम् वा कं रिष्यति यत्तद्विदुस्तस्मै समासते ॥ ५८ ॥
 नच हतिसर्ववे हो पत्तक्षणं अगादिसर्ववेदा अक्षरे नक्षरतीत्यक्षरं सर्वमश्रुत इति वाक्षरं तस्मिन् नक्षरे परमे उत्कृष्टे
 वस्तुतो न वच्छिन्ने व्योम न्योस्मि आकाशवाद्ये आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिते त्यागावाकाशशब्दस्य परमात्मनि
 प्रयोगदर्शनादु अथ वा संगत्याद्यविरोधेन सर्वतरित्येन वत्तमानत्वादाकाशकृत्ये निषेदुः निषणाः अभिता अगा
 दिप्रतिपादितकर्मापासनाद्यनुष्ठापतैः शुद्धांतः करणोक्तत्वापुन अगाद्यपदिष्टादष्टरामदमाद्यपद्विहितश्रवणम
 नननिदिध्यासनान्यनुष्ठापतैर्दक्षरशब्दाद्ये परंब्रह्मात्मत्वेन न वेद पश्य श्रवणात्तच्छब्दो ध्याहर्तव्यः सकिम्
 वा स्थायी नै अगादिनिः किं प्रयोजनं कं रिष्यति न किमपि प्रयोजनं करिष्यतीत्यर्थः पाठमात्रसाहचर्ये इद्विदुर्नै अगाद्यप
 दिष्टकर्मापासनान्यनुष्ठापतैः शुद्धांतः करणाः साधनवतुष्टयसंपन्ना अगाद्यपदिष्टश्रवणाद्यनुष्ठापद्वन्द्वं शास्त्रोपदि
 ष्टप्रकारं तत्तच्छब्दवाच्यं परंब्रह्मात्मत्वेन विदुरपरोक्षी कुर्युस्तस्मै समासते देवोक्तं साधनानुष्ठापितं इमे अहं ब्रह्मास्मी
 त्यपरोक्षीकृतैक्योः संतः समासते उक्तसाधनपरंपरासाध्याहं ब्रह्मास्मीत्येकैक्यदर्शने न धस्तसंसारतत्कारणाः

१९

स्वरूपत्वेन विभक्तिरिति श्रुत्या नानां सत्ते एव सत्ता स्थितिः सम्यग्भासनं नाम देवः परमेश्वरः स्वमाया शक्त्या पुरुषार्थ
साधन प्रतिपादका चैवं सत्प्रतिपाद्यमाणा स्तत्साध्यस्तत्तन्निविष्टवर्तमानरूपेण वर्तमान प्रपञ्चज्ञातं वस्तु सा स्वमाया श
क्तिविवर्तनमष्टिव्यष्ट्यात्मककार्यकरणमकोपाधौ उक्ते चंद्रवदनुप्रविश्या विद्या काम कर्मादिभिर्निरुद्धः सत्तु जीवाख्या
लभ्य इत्याह ॥ अथ लिख्यताः कृतवो ब्रह्मनिर्भूतं सत्यं च ज्ञेयं वेदावदिति ॥ अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन्मायया सज्जित
हः किंचिदं सितं अग्यं दुःसा माधवं क्षिरः शारवावे दाः यक्षा देवै रक्षा द्यो दान पर्यं ताः कृतवोऽप्यो त्रिष्टो मा दयः अथ वा स्रप संबंध रा
ता विहित क्रियायुक्ताः तत्संबंधाः क्रिया कृतवः ब्रह्मनिर्वाद्या यणा धन नाना ही नियमानि भूतमतीतं सत्यं भविष्यत्पदान्यस्य
वर्तमानं वेदानं दति यहादि साध्यत्वेन भूतभाविष्य वर्तमान रूपेण वक्षि त्वं प्रपञ्च इत्यस्मिन् नर्थे वेदा एव प्रमाणमिति यावत्पथ
इत्यस्य सर्वेषु प्रत्येकं संबन्धो द्रष्टव्यः ॥ अस्मात्प्रकृता दक्षराख्याश्च अक्षरा एतत्सर्वोक्तं सर्वं समुत्पद्यते इत्यध्याहृत्य कोऽयित
व्यंक्यं कूटस्थ ब्रह्मणे जगदुपादानं च जित्याशंका यामाह ॥ मायी सृजते विश्वमिति कूटस्थस्य पिमायो पाधिकत्वात्
मायायाः शक्तिवशात् सर्वस्वत्वं मुपपन्नमिति यावत् ॥ एतदित्यस्मात्मादित्यत्राच्यो दिति तः तस्मिन् स मष्टिव्यष्टिकाय
करणात्मके विश्वप्रपञ्चे स एव मौपवासनिरुद्धः माययानिर्मिते तस्मिन्मायया सन्निरुद्धे ब्रह्मे सायया अन्यः सन्परिवर्त
ते मायीमायोपाधिकः सन्नेतत्सर्वोक्तं विश्वं सृजते इति वेदावदिति अस्माद्ब्रह्मणे मायया अन्यः सत्तस्मिन् सन्निरुद्धे ब्रह्मे
इति व्यबहितेन वान्ययः ॥ परेपदे उक्ता या जगत्प्रकृते माया तदधिष्ठानं तसुरविन्मात्रस्य परमेश्वरस्य निरुक्तपत्वं
शेया विद्येतेन सर्वस्य व्याप्यत्वं वाह ॥ माया तु प्रकृतिविद्या मायिनं तु महेश्वरं ॥ अस्यावयवभूते सुखा
तसर्वसिद्धं तदिति ॥ तत्र तत्र जगत्प्रकृतित्वेन योक्ता तां माये वेति विद्या ज्ञानी पात्रु राक्षो अवधारणे तत्र तत्रेश्वर

अथ दर्शनेन बाधितमल प्रकृत्याख्याऽविद्यातमस्त्यात्तदा नदिव्यादिव्याकृत्य नापि नास्ति नरात्रिनरात्रिकृत्य नापि नास्ति नरा
 रसज्ञावकृत्य नापि नास्ति नरासदभावकृत्य नापि नास्ति नरासर्वशून्यमेव तत्त्वेन प्राप्तमिति नेत्याह शिव एव केवले इति त्रि
 वल्लव तत्त्वेनावस्थितः नभून्यमित्येव कारणः शिवः अविद्यादिमलकास्पृष्टः सुखसंविद्रूपः केवलः विद्यया धुस्तमलकार
 णतमस्त्यात्तमलकादिप्रसेदशून्यत्वाद्वितीयः तदक्षरं तदीश्वरतत्त्वमक्षरं नक्षरं तीत्यक्षरं नित्यं तत्तद्व्यर्थस्तत्तत्संवि
 तुर्मंडले वृत्तिसवितु रपि वरेण्यमिति वा सवितुः स्थावरजंगमात्मकस्य जगत उत्पादयितुं मुमुक्षुभिः प्रार्थनीयं निगुणं वये
 ण्यरूपमिति वा वरेण्यं वरणीयं सरभजनीयरूपं च प्रज्ञाया अविद्यातत्कार्यं वैतदाह निमित्ता अहं ब्रह्मास्मीत्येकत्ववि
 द्यालक्षण प्रज्ञावतस्माच्चि वाङ्मेतोः प्रसृता साधनवतुष्टयसंपन्नयोग्याधिकारिषु प्रसृता पुराणी आचिद्विद्यासं प्रदायप
 यस्तमस्त्यात्तदिव्या नरात्रिर्न सन्न वा सच्चि व एव केवलः तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञावतस्मा प्रसृता पुराणी ७०
 रंपरया आगता अथवा यदा प्रकृत्या धवस्था वा तमः ना सदासीन्नो सदासीन्नम आसीदिति हि अमुं तरोक्तं आसीदि
 दंतमोक्षतमिति स्मृत्युक्तं च यत्तमस्तदेवाय सिद्धं तत्तदानीं महादि सर्वकार्यजातस्य मलप्रकृतितमो मात्रतया विद्यया
 वस्थायां दिवादिप्रसेदो नास्ति इदं यदिदमसदयं भावो यमसाव इत्यपि लेदो नास्ति तावन्मात्रतया मलसमस्तविज्ञेयं
 तमोपिशिव एव शिवान्न सैदेनावस्थितं अतः शिवः केवलस्तस्या मवस्थाया मद्वितीयत्वेनावस्थितः तच्चि वः तत्त्वमक्षरं नक्ष
 रतीत्यक्षरं महाप्रलयं दावविस्थितत्वा न्नित्यं तत्तद्व्यर्थस्तत्तत्सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः वरेण्यमुपा म केवलं वरणीयं स्वस्त
 पंच प्रज्ञाचत्रयीलक्षणविद्या तस्माच्चि वतत्त्वात् प्रसृता पुरुषनिश्चा सर्वनिमित्ता पुराणी अनादिसिद्धानियतक्रमस्त्या
 रादिविशिष्टा सर्वदेति पावर परमेश्वरस्य सर्वतो नवग्रहाद्वितीयवपुष्मद्वितीयसुखे करसत्वा केनाप्यनुपमेयत्वं दि
 कावाधनवच्छिन्नयशोनामत्वं याह । एवं प्रकृतं शिवमूर्धं नित्यत्वा न्न कश्चिदपि परिग्रहेभवेत् । न पपग्रहीन्त परि
 ग्रहीतुं न शक्नुयान्न मध्ये निरंशत्वाद्वितीयत्वाच्च मध्यस्तनाभावा रतमध्ये विकश्चिदपि पयग्रहीन्त तस्य प्रतिमा

शांतिस्तु पुनः प्रवृत्तौ सर्वसंसारोपलक्षणं शांतिः प्रसिद्धा तस्मिन् सर्वसंसारोपलक्षणं शांतिः सम्यक्ज्ञाने
नमस्तस्मिन् विद्यादाहादयं तां पुनरावृत्तिरहितामेति एकत्वज्ञाने न धर्मसंसारकारणो भवतीत्यर्थः हिरण्यगर्भं प्रति प्रसादा
त्तिमुत्पन्नं परमेश्वरं प्रति सम्यग्ज्ञानं प्रार्थनमाह उक्तार्थो भवः परमतापश्चतस्रस्त्ययेनास्मिन् पदं बहुलं संदस्यमाह वो
गेवेइसासः अवांतरसगीस्तिप्रवृत्तयकर्तृत्वेन वेदप्रवर्तकत्वेन च निरीक्षणं कृतवानित्यर्थः विश्वाधिपो देवइत्येकेष
इति **यो** देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो मरुतिः हिरण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो बुद्ध्या भुजपा संपुनस्तु ॥ १३ ॥
हिरण्यगर्भादिदेवान् प्रति स्वामित्यंशरादिलोकां न्यत्याश्रयत्वं व्यष्टिजीवां प्रति नियंतृत्वं अतः कृष्णभुवि वारेण
सम्यग्ज्ञानाधिकारसिद्धयर्थं मुमुक्षुनिराश इत्यर्थं ये श्वरस्थाः ॥ यो देवानो यः प्रकृतः परमेश्वरो देवानां समष्टिरु
पाणां देवानां मधिपः स्वामी समष्टि कार्योपाधिका न हिरण्यगर्भादीन् मूलकारणोपाधिकः ईश्वरः स्वामी पस्मिन् परमेश्वरे
सर्वकारणोपाधिकः कान्तरादिलोकां लोकोक्त इति लोकादृश्यभूताः सर्वपदाथविा अधिष्ठिता अतः प्रोक्तत्वेनाधि उपरि श्रिताः पः
कारणोपाधिकः परमेश्वर ईशो इष्टे तकारलोपछांदसः अस्य द्विपदः व्यष्ट्युपाध्यस्मिन् मानिनो मनुष्यादेः बहुष्यदो व्यष्ट्युपाध्य
सिमानिनः पञ्चादेशकस्मेकायमुच्चरुपायछांदसः स्वेभावः देवायद्यो तनस्य भावाय यद्यद्यं संयोगात्तच्छब्दो ध्याहर्तव्यः त
स्मे मुखसंविस्वरुपायेत्यर्थः तस्मादिति केचित्पठन्ति तस्मिन् पाठे त्राणसुखस्य भावायेत्यर्थः हविषा तदा राधनसाधनभूतत
यो देवानां मधिपो पस्मिद्धोका अधिष्ठिताः य ईशो अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मे देवाय हविषा विधेम ॥ १४ ॥
यैश्वर्यपुरोडाशादिभिः विधेम परियरेमविधेः परिवरणकर्मण एतद्रूपं ईश्वरस्य परमसूक्ष्मत्वं संसारचक्रमध्ये साक्षि
त्वेनावलितत्वं सर्वजगत्सृष्टत्वं सर्वमिदं कल्पज्ञानां मोक्षमहिं च तदर्थं जातमसूक्ष्मदुक्तमप्याह गेयका च वा
हृदि छाद्य च प्रयोजनमपेक्षितमिति न्यायमाश्रित्याह ॥ सूक्ष्मा तिसृष्वंशतानि सूक्ष्माणि तेष्वप्युत्तरोत्तरात्पूर्वं पूर्व
सूक्ष्मं ततस्तस्मात्त्राणि सूक्ष्माणि तेष्वप्युत्तरोत्तरात्पूर्वं पूर्व सूक्ष्मं तेभ्यो महच्छब्दवाच्यद्वीक्षणं सूक्ष्मं तस्मादपि प्रकृतिः सू

समाप्रकृते रपि स्वयंप्रकाशविदे करसचपुरीश्वरः सक्षममिति सक्षमातिसक्षमं कलिलं स्वप्रकृतिप्राप्तता स्वस्य संसार
दुर्गस्य गहनं स्वमध्ये तः साक्षित्वेना वस्तुतः विश्वस्य स्वरूपं विश्वस्य भूततत्त्वैकिकप्रपंचजातस्य स्वरूपं तत्तच्छब्दाद्यभ्य
तमनेकरूपं नानाविधजलपात्रेषु यंत्रवद्ब्रह्मादिविपीलिकांतेषु समष्टिव्यष्टिरूपकार्यकरणोपाधिष्वनेकरूपेणावभा
समानं विश्वस्य मायातदिवर्त्तमानकस्यैकमद्वितीयं परिवेष्टिता रंशिवंनिः संगत्या त्वकृतिप्रकृतेश्च कृतिश्च मल्लैरेना स्कंदिताने
सक्षमातिसक्षमं कलिलं स्वमध्ये विश्वस्वरूपमनेकरूपं विश्वस्यैकं परिवेष्टितोरंशित्वा शिवं शांतिमत्यंतमेति ॥ ६५ ॥
तसुर्यसंविन्मात्ररूपं शास्त्राहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्य शांतिमत्यंतमेति व्याख्यातमेतद्वैश्वरस्य सर्ववेषकत्वं सर्वस्यामित्यं सम
ष्टिव्यष्टिरूपकार्यकरणोपाधिषु प्रत्यक्षरूपेणा वस्तुतः सनकसनंदनवापदेवादिभिर्हिरण्यगर्भाधिधिका रिपुरुषैश्च
संतया प्राप्तं इतरस्यापि साधनवदुष्टयसंपन्नस्य योग्याधिकारिण ईश्वरैकत्वज्ञानान्मोक्षोपनिधिं वाह ॥ स एव प्रकृतः प
रमेश्वर एव कोट्यै र्वकल्येषु जीवैः संवितकर्मपाककाले भुवनस्य गोप्ता समस्तभुवनस्य कमनुगुणतया आनंदप्रदातृ
वेन रक्षिता विश्वधियः अध्यात्मादिभेदभिन्नस्य विश्वस्य स्यामी सर्वभूततेषु गूढः प्रसादित्वयपंचतेषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकै
षु सर्वभूततेषु प्रविष्टो द्वितीयानंदानुभवरूपेण गूढः स नृकैवल्यसाक्षिमात्ररूपेणावर्त्तते यस्मिन्नपास्ता शेषविशेषा
नेतसुर्यविन्मात्ररस ईश्वरैर्युक्ता एकताभाषणाः केवलं स्रष्टव्यः सनकादयः देवताश्च हिरण्यगर्भादयः तमेवं शास्त्रातमी
श्वरमेव मुक्तं प्रकारेणाहमस्मीति शास्त्रापरोक्षीकृत्य नृत्युपाशा नृछिननि नृत्युवै तमशक्तिभूते सल्लप्रकृतिभूतं तम आख्या २१
स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वधियः सर्वभूततेषु गूढः यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देवताश्च तमेवं शास्त्रा नृत्युपाशा नृछिननि ॥ ६७ ॥
नृत्युतदिवर्त्तरूपाविधा कामकर्मव्यापारव्यापारान्छिननिनाशयत्पकलं ज्ञानाग्निना दहतीत्यर्थः ॥ ईश्वरस्य परमसक्षमनिरति
रायानंदस्य भावत्वं सर्वदोषै रक्षितत्वं समष्टिव्यष्ट्यात्मकार्यकारणसंघातेषु जीवरूपेण गूढतया स्थितत्वं सर्वस्य स्वक
पस्फुरणप्रदत्वेन व्यासत्वं ईश्वरैकत्वज्ञानात्सर्वविज्ञापेहानिं वाह ॥ पुरुषार्थरूपेण परमसक्षमत्वमाह ॥ ६८ ॥ तात्पर्यमिति ॥

चुनात्परमुपदिशतिमानं मंडं स्तस्मिं प्रीतिविषयं च यथा तदनुमुमुः प्रीतिविषयं अतिस्तस्मिं च व्यष्टि-रूतेभ्यो विश्वारव्य वि
राड् रूपं स्तस्मिं तस्मात्तैः समाख्यं हिरण्यगर्भरूपं स्तस्मिं तस्मात्प्राकृता प्रकृतिरूपं स्तस्मिं तस्मादंत्यामिरूपं स्तस्मिं तस्मादपास्तस
मस्तविषयानंत सत्यसुखविन्मात्रं स्तस्मिं मेवमगिरूपं स्तस्मिं शालोशिवं अविद्याकामकमादि मलैरस्पृष्टं ब्रह्मादिस्तं वपयंतेषु समा
ष्टिव्यष्ट्यात्मक सर्वभूतेषु प्रविश्यते मूढं तिरस्कृतं चरन्नायं विश्वस्य प्रकृतिप्राकृतात्मकस्यैकमद्वितीयं संपादिरज्योदिरि
य ॥ **उ**नात्परं मंडमिवातिस्तस्मिं शालोशिवं सर्वभूतेषु गूढं विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं शाला देवं मुख्यं ते सर्वपाशैः ॥ ६८ ॥
परिवेष्टितारं स्वरूपप्रदतया परितो वेष्टितारं देवं द्योतयत्यभावविन्मात्ररूपं शाला अहमस्मीति शाला साक्षात्कृत्य मुख्य
ते सर्वपाशैः प्रकृतिप्राकृताख्यैः संसारपाशैर्मुख्यं ते अहं ब्रह्मा स्मीत्येकत्वं दर्शनेन बाधिताविद्यातत्कार्यं संसारपाशो
नवतीत्यर्थः अद्वितीयसुखविन्मात्रवपु रात्मनो महदादिप्रपंचरूपेणावस्थानं महाकाशास्थानीयपरमात्मरूपेणावस्था
नं संस्कृतमतिगम्यत्वं तदेकत्वं ज्ञानान्मोक्षमिद्विवाह ॥ **ए**ष प्रकृतो देवः अनंतसुखविन्मात्रैकरसविश्वकर्मा विश्वं महदा
दितगत्कर्मक्रियते तनिकर्मकार्यमायावष्टं भादिश्वं कार्यं अस्येति विश्वकर्मा महात्मा महंश्चासायात्मेति महात्मा महाका
शास्थानीयपरमात्मरूपेणावस्थायवर्तन इति यावत् ॥ **ह**दा ह जूहरण इति स्मरणा हिरतीति हृत् ह दानेति नेतीति निषेधो
पदेशो नमना प्रादं परमाथमिदं अपरमाथमियमात्मा यमनात्मेत्यादिविचारबुद्ध्या मनसा हं ब्रह्मा स्मीत्येकत्वं ज्ञानेना
एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये स निवस्य ॥ **ह**दा मनोषामनसा निकुसो य एताद्दुर्गतास्तैर्न वृत्तिः ॥ ६९ ॥
निकुसोऽभिप्रकाशितः अद्वितीयतया आत्मतया आत्मत्वेनाभियक्तो नवतीत्यर्थः ये शानादिसंयन्ता अनंतसुखविन्मा
त्रैकरसं तस्य दार्थस्त्वं तं प्रत्येकमिच्छरमेतत्त्वं पदार्थस्त्वं तं प्रत्यगात्मत्वेन विदुरपरोक्षीकुरुस्तेऽपरोक्षज्ञानवतोऽमृतात्मा
वृत्तिनित्यसिद्धेश्वरा एव नवतीति प्रकृत्या हो मोक्षेश्वरस्याद्वितीयत्वावधारणादितरास्मिन्कावेपि भ्रांत्या सद्वितीया
त्यप्रतिभासः परमाथतिः सदा ह्येतन्न्यत्यमेवेत्याह ॥ **य**दा यस्याविद्यावस्थायां अतमः नतमः अस्येतमः शिवतत्त्वं स

रतद्वातोपक्रमनं नित्यं यथा भवति तथा पाहीत्यर्थः प्रपद्यत इति कोटिर अस्मिन्पक्षे अन्योपि मुमुक्षुः कश्चिन्मोक्षमिच्छत्यर्थं यामेव प्र
 पद्यते अतोहमपि मोक्षमिच्छत्यर्थं यामेव प्रपद्ये इत्यध्याहारेण चयः। अस्मिच्छिष्य प्रशिष्या कार्यकारणानि सम्यग्ज्ञानायोग्यत्वेन माहि
 सीः बोध्या न ग्या न्येव कुर्वीति ईश्वरं प्रार्थना माहा। मानस्तोके तनये मान आयो मानो गोषु मानो अश्वेषु शरिषः। वीरान्मानो रुद्रभा
 मितो वधीर्ह विष्मंतः सदमित्या (प्रति) हवामहे। अस्माकं विदुषां संबंधिनि तोके पुत्रैश्चिष्ये तनये पौत्रे प्रशिष्ये वा मान आ
 यो आयुषि मानो गोषु सम्यग्ज्ञानसाधनपरंपराप्रतिपादकेषु च वेदेषु मानो अश्वेषु अश्वेष्विन्द्रियेषु इन्द्रियाणि हवामाहु रिति
 श्रुत्यंतरा शरिष इति सूत्रं संबध्यते सर्वत्र समीपिष्यत्वेन दृष्टव्या ततो द्विषयां हि सामाकाषीः रिषतिर्हि साथे वीरान्मानो रुद्रभा
 मितो वधीर्ह वीरान् वधीर्ह तः परिचारकान्स्मातकान्तेः अस्माकं संबंधिनः हे रुद्रभा मितः भा मको धेत्यंतस्तैरप्यारेण क्रोधिताः
 मनु वधीः सावधी रिति पूर्वप्रतिषेधेन संबंधः हविष्मंतः सदमित्या हवामहे एतेषां सम्यग्ज्ञानेन योग्यत्वे सिध्यत्येवंपहविष्मंतस्त्वया
 राधनसाधनवंतोस्तु सदाशतृष्टयं सर्वं यात्यां हवामहे यजामहे रक्षणार्थमाकृष्यामहे इति वा अथवा न केवलं निःश्रेयसा
 योसिरे वा मो प्रार्थ्यः किं तर्ह्युदयार्थे निरपीत्याह मानस्तोक इति हे रुद्रनोस्माकं संबंधिनि तोके पुत्रैस्तनये पौत्रैश्च मा शरिषः
 तद्विषयां हि सामाकाषीः मानो आयो आयुषि मानो गोषु मानो गवादिषु तथा न अस्माकं वीरान् विना मितः क्रोधितस्तैरप्यारे
 ण क्रो धितोपि सावधी वयं हविष्मंतोस्तु सदाशतृष्टयं सर्वं यात्यां हवामहे रक्षणार्थमाकृष्यामहे इति श्रीमत्परमहंसवरिभ्राजका
 र्यश्रीमद्भानुनाभस्य पादशिष्यस्य विज्ञानात्मसमाधतः सुतो श्येता श्यतरोपनिषदिवरणे चतुर्थोऽध्यायः। विद्याविधयोः परमे
 श्वरतत्त्वविद्या स्वरूपविद्या स्वरूपपरमे श्वरसिद्धे अक्षरे ब्रह्म परत्वं तत्त्वविद्याविधौ निहिते यत्र सते। क्षरं च विद्या धर्मतनुविद्यावि
 द्याविधौ ईशते यस्तु सो न्य इति द्वैविद्याविधौ अक्षरे नक्षरतीत्यक्षरं सर्वं अक्षरं इति वा क्षरं अक्षरात्मके अक्षरे ब्रह्म परं ब्रह्म
 जो हिरण्यग सत्परे अथवा ब्रह्म च तत्परं येति ब्रह्म परं तस्मिन् ब्रह्म परं परं ब्रह्मणीति वाच्यं इति सः परं निपातः सुरादे आ
 वधारणार्थः तस्मिन् परं ब्रह्मण्ये वा नंतो द्वितीये विद्याविधौ अक्षर इति विशेष्यत्वेन न्ययोदक्षितिः निहिते निक्षिप्ते स्थिते परमे श्वरा

यः सत्यं सुखानुभूतिः परमेश्वरः अयोनिं योनिमनादि सिद्धां माया रम्यां प्रकृतिं स्वसत्पदस्य प्रदत्तेनो धितिं प्रकृति एको
द्वितीयो विधानि सर्वाणि रूपाणि त्रीणि योनिश्च सर्वाधिपद्यदाद्या समष्टिरूपा अवांतरयो नोश्च सर्वाः सत्तास्य प्रदत्तेनो धि-
तिप्रकृतिं त्रयि मप्रतिरुतज्ञानं प्रस्तुतं स्येनोत्पादितं कपिलं कनकवर्णं हिरण्यभग्नमिति पावर्गः यः परमेश्वरो अग्रे स्थित्वा लोकां नैव
मज्ञानये रमेयै वैदेत दयं परिज्ञानै र्या युक्तं विभर्ति ब्रह्मा रतत्र ज्ञापमानं च परये दवां त रसर्गस्थित्यं त कर्तृत्वेन वेद संप्रदाय
कर्तृत्वेन च परये ददर्श स एव मुमुक्षुभिरात्मत्वेन ज्ञातव्य इति वाक्य शेषः अंतःकरण समष्टिं प्राणसमष्टिं चक्षुरादि ज्ञानेन्द्रिय स
मष्टिं वागादिकर्मेन्द्रिय समष्टिं च स्य माया सृष्टा तत्तदवस्थापन्नस्य परमेश्वरस्य तत्तत्त्वष्टीनां स्रष्टृत्वं तत्तदुपाधुपहितानां धरा
काशजलवृक्षस्थानीयानां हिरण्यगर्भप्रमखाणां जीवानां मद्भाका शब्दिवस्था नीयस्य तस्यैवेश्वरस्य कारणत्वं सर्वं धियति त्वं वाह ।

एकैकं जातं बहुधा विकुर्वन्त्यस्मिन्नेत्रे संहृत्य घट्टेयः । तस्य स्वरूपं तत्र स्थितं यथाऽस्य धियस्तु कुर्वते महतीम् । एकैकं जातं
समष्टिरूपं कार्यकरणं निमुह्यमानं नाबन्धनत्वात् । अतः वक्तुं कानि एकैकं मतं : करणं समष्टिरूपं इति द्वयं समष्टीनां एकैकं कर्म द्वि
यं समष्टीनां च मध्ये एकैकं जातं स्वरूपं समष्टिरूपं च जातं तत्तत्काले वक्तुं सन्नः सन्नः बहुधा विकुर्वन्तस्तत्काले प्रासन्नानुगुणतया बहु

स्ति नैनस्तद्धनतिर्येवं न मध्ये परिअग्रहः। न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यः। तस्येश्वरस्यानंतसुखानुभू-
तित्वात्तादृशद्वितीयाभावात् न प्रतिमास्ति उपमानास्ति यस्य नाम महद्यः। यस्य परमेश्वरस्य नामानिधानं महद्य-
शः दिगाद्यनवच्छिन्नं परिपूर्णं यथा इति न तस्य प्रतिमास्तीत्यन्यथः। परमेश्वरस्येन्द्रियैर्ग्राह्यत्वायोग्यतां प्रत्यक्षेनाय-
त्तानंतदेकत्वज्ञानान्मोक्षसिद्धिर्वाहः। अस्य परमेश्वरस्य रूपं स्वरूपं रूपादिहीनं निर्विशेषस्य प्रकाशविदेकरस-
त्वात्संदशोचक्षुरादीन्द्रियैः संदर्शनयोग्येदेव न तिष्ठति वर्तते। चक्षुरादिभिः संदर्शनेनायं न तिष्ठतीति वा इन्द्रियैर्गृहीतुं न-
योग्यस्वरूपत्वादेन मीश्वरं चक्षुषा चक्षुषेत्युपलक्षणमेतच्चक्षुरादीन्द्रियैः कश्चन कोपि न पश्यति च गृहीतुं न शक्यता-
यच्चक्षुषानपश्यति येन चक्षुषि पश्यतीत्यादि श्रुत्यंतरा न हृदा अयमात्मेदं नेति नेतीति शोधनरूपोपदेव न हृदि ह-
ृदये हंकारगुहायां प्रत्यक्षेनायच्छित्तं मनसा संस्तुता हंकारज्ञानबुद्ध्या वे एनं एवं विदुर्यसाधनचतुष्टयसंपन्नो योग्या-
धिकारिणः एनमात्मानं। न संदर्शोतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं। हृदामनीषा मनसात्तिकृतोपएन-
नेवं विदुरमृतास्ते भवंति। अथ वदितुं विदुररुमीस्मीत्यपरोक्षी कुर्युस्ते ह अहंब्रह्मास्मीत्यपरोक्षी कृते कत्वारमृता भवंत्युत्तरणधर्मा-
अज्ञात इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रपद्ये। रुद्रपत्ने दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यं। अज्ञात इति इति शेषो हेत्यर्थः यस्मात्त्वमेव एवमुक्तप्रकारे-
णाज्ञाताज्ञानमरणशान्तायापि वा सा शोकमोहाद्यनुविद्धा संसारद्वीरुत्तीतः सुनृकश्चिदतिविशुद्धात्करणयोग्याधिकारी अहं प्रपद्येत्ये-
कतां प्रपद्ये प्राप्नुयां रुद्रः रुद्रं संसारदुःखं प्रावपति नाशयतीति रुद्रः संसारकाळे सर्वं शोदयतीति वा रुद्रः हे रुद्रपत्ने दक्षिणं मुखं ते नवदक्षि-
णं दक्षमुमुखं त्वदेका बलं विना स जीतं संसारदुःखं दाह समर्थं निरुपनिर्गुणं तव सकलं निष्कलं मुखं यो मोक्षप्रदान समर्थं निष्कलं मुखं
यमेन मोक्षप्रदान समर्थं निष्कलं मुखेन न मां मतिविशुद्धांतः करणं साधनचतुष्टयसंपन्नयोग्याधिकारिणं मां पाहि तद्रूपेणाहं ब्रह्मास्मी-
ति बुद्धिफलकात्तुल्यं संसारदुःखं तद्द्वीजं दाह कर्तुं न पाहिरक्षस्व नित्यं सर्वदा आत्मतपाभिरतिशयानंदस्वभावाभिव्यक्तिः संसा-

सविश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संवरति स्वकर्मणिः । ८५ गुणान्वयः सत्यरजस्तमआख्यै गुणैरन्ययो यस्य स
 गुणान्वयः फलकर्मकर्ता इषद्वजो न्वितः सत्यगुणपरवशः सन्मोक्षार्थं करोति ईषत्सत्वा न्वितरजो गुणपरवशः सन्
 स्वर्गादिफलसाधनं कर्म करोति इषद्वजो न्विततमो गुणपरवशः सन्नरकादिसाधनं कर्म करोति । एवं गुणपरवशः
 सन् फलार्थस्य कर्मणः कर्ता ह तस्य स्य कृतस्य तस्यैव कर्मणः फलस्य यः फलार्थं कर्मात्त प्रकारेण करोति स एवो पक्षो
 तावैवो गुणपरवशो भूत्वा फलार्थानि कर्माण्युपविनोति स्वकर्मैः कर्मणिः सन्नरतिर्यमादिना नारूपतया वत्
 मानत्वादिश्वरूपः त्रिगुणः कामक्रोधलोभाख्यास्त्रयो गुणायस्य । त्रिवर्त्मा देवयानपितृयाणतिर्यङ्मार्गाख्यास्त्रयो
 मासि ता अस्येति त्रिवर्त्मा । प्राणाधिपः प्राणादिपंचवृत्ते मुख्य प्राणस्य करणाख्येतर प्राणानां याधिपः । स्वामी कार्य
 करणस्यामीन्या वत् संवरति स्वकर्मनिरेकादशोद्विषत्तत्तत्सूक्ष्मपंचक प्राणायस्य सप्तदशकात्मकं लिङ्गं शरीरमात्म
 सात्कृत्य तदुपाधिकः सन् सत्त्वादि कामादिगुणपरवशो भूत्वा शुभानि कर्माणि कृत्यातैः स्वकर्मणिः परवशो भूत्वा द
 धिमध्यवर्ति शुक्लाब्जा बुधसंसारदुःखमहोदधौ संवरति संवरते परिश्रमति छांदसंपरस्मैपदं । अहितीये श्वर
 एव जीवो नान्य इति जीवस्य जीवत्वमेव परिच्छेदकर्तृत्वादेवोपाधिकत्वेनाभासकत्वं शास्त्राज्ञाततया सर्वसर्वसाक्षि
 त्वात् स्वयं प्रकाशाख्यं कौशेकरसत्वं वाह । ८६ अंगुष्ठमात्रेणैव तुल्यरूपः संकल्प्य हंकारसमन्वितो यः । बुद्धिगुणे
 नात्मगुणे न वै चार्वाकाग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः । ८७ अंगुष्ठमात्रः अंगुष्ठपरिमिते हृदयपुंडरीककुहरे वर्त्तमा
 नत्वा दंगुष्ठमात्रः । ननु स्युर्तो गुष्ठमात्रपरिमाणमितः रवितुल्यरूपः इदं ज्ञानमीति । तथा तदतिरिक्तं सर्वज्ञानामीत्यज्ञातत
 या च शास्त्रज्ञानज्ञेयादिसर्वस्य साक्षित्वादनवच्छिन्ननिष्प्रकाशरूपः संपत्त्या हंकारसमन्वितो रवितुल्यरूपश्च यः स बुद्धिर्लिङ्ग
 शरीरस्य गुणे न परिच्छेदक्षेदादिनात्मगुणे न स्वस्वरूपत्तद्विज्ञुणे नैव दृष्टः नान्ये नैव दृष्टः प्रकाशितः दीप्तः अवरः महाका
 शस्थानीयपरमेश्वरापेक्षया अवरोपितवर्ति । अविद्याद्युपाधिकत्वा जीवस्य तस्योक्तपरिच्छेदस्योपाधिकत्वेनाभासकत्वं

स्वतो द्वितीयत्वं चाह ॥ **१५** काग्र त्रात भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागोऽडीयः स विज्ञेयस्तदानीं त्यागकल्पते ॥ **१६** वाक्का
 यस्य यः शतमो भागस्तस्य पुनरपि शतधा विसक्तस्य यो भागः स पथास्तद्वत्सद्वज्जीवोऽतिस्मृतः उपोध्यवर्धितरूपेण स्मृतो
 विज्ञेयः सवानं त्यागकल्प्यते चकारो वधारणे स जीव आनं त्यागैव कल्पते स्वरूपेण द्वितीये व वसवति । स्वतर्कश्चरुस्तस्य
 जीवत्वलिङ्गं शरीरे पधिकर्तृ तद्वर्मभेदादि भातृ चोक्ते रानी स्वतः स्वरूपदेह तद्वर्मभेदस्य त्वस्या विद्यया स्वरूपदेहोपाधि
 कर्तृ तद्वर्मभातृ च ॥ **१७** न पुमानेव न वेवायं न पुंसकः । पद्यं चरीरमादत्ते तेन तेन स युज्यते **१८** अनात्कं दि
 ता शेषविशेषानंतसुखसंकिमात्ररसे श्वरस्य रूपत्वात् स्वतएव जीवो नैव स्त्रीत्वादियुक्तः किं विद्यो काम कर्मादिवराद्यद्य
 करीरं मिथ्या निमानात् स्त्री कुरुते तेन तेन स युज्यते इति स्त्र्यादिरूपेण च स विज्ञानात् स युज्यते संबध्यते अहं स्त्री अहं पुमान्
 अहं न पुंसकं अहं जाते । हं कुरुते हं मृत इत्यादि मिथ्या निमानात् शरापाप्मा ततया संबध्यते च शब्देन स्वतो निर्दिता शेषवि
 शेषत्वं स्वाविद्यया स विशेषभातृ पदव्यति । आत्मनः कार्यकरणे कश्चिपदिग्रहः कर्तृत्वादिसंसारधर्मभातृ च किं नि
 नमित्या कोक्षायामाह ॥ **१९** संकल्पनस्य शनिदृष्टि होमैर्ग्रासां बुद्ध्या समविधुर्द्विजन्म । कृमानुगान्यनु कृमेण देहस्थाने
 पुरुषाण्यपि संप्रपद्यते ॥ **२०** संकल्पनं मनसो व्यापारस्तीर्थो न्यत्र भूतहिंसां न कुर्वामित्येव मादिरूपः पुण्यहेतु
 र्भवति स एव तीर्थो न्यत्र हिंसां कुर्वामित्यादिरूपश्च पापहेतुर्भवति । संकल्पेन स्य शनिचमिद्रियव्यापारः गंगोदकादि
 स्य शनिं पुण्यहेतुर्भवति । चांशनादि स्य शनिं पापहेतुस्तेन स्य शनिन दृष्टिश्च सुख्यपारः स गंगोदरा नै पुण्यहेतुर्भवति । पति
 तादि दृष्टिं पापहेतुस्तेन दृष्टिनेन होमो हस्तव्यापारः अग्नि होत्रादि होमः पुण्यहेतुर्भवति । आसि वारादि होमः पापहेतुः
 तेन होमेन इतरं द्रियव्यापाराणां मय्युपलक्षणं एतत्तद्वत्तैः संकल्पनस्य शनिदृष्टि होमैर्ग्रासां बुद्ध्या ग्रासदृष्ट्यां बुद्ध्या
 ग्रासो न्तं दृष्टि रतिदानं उक्तं देहा कालपात्रेष्वन्यां बुद्ध्या दरेण दानमतिदानं पुण्यहेतुर्भवति विपरीते चति

दानं पापहेतुः। अथवा योग्या योग्येषु ग्रास प्रदानं पुण्य पापहेतुर्भवति अंबु दानं वतथा। दृष्टिः दृष्टुं हेतुने अनर्थव
तामर्थो हेतुन पुण्यहेतुर्भवति अथवा तामर्थो हेतुन पापहेतुर्भवति ग्रासेनांबुना दृष्ट्या वग्रासांबु दृष्ट्या तथा ग्रासांबु
दृष्ट्या व आत्मविद्विज्ज्ञान आत्मन एतेषां कर्तृविद्विज्ज्ञानमहिरण्यगर्भं ज्ञेयपर्वं ते प्रयोनिषु वज्रमयविद्वज्या
दि इतरत्तावधिकारश्च भवति विद्वद्विरित्यु पल्लक्षणं इममेवार्थं स्पष्टतया व्यावर्तयति कर्तृनिर्गुणा नीतिकर्मनुसारीणि
पुण्यकर्मनुसारीणि हिरण्यगर्भादि देवशरीराख्या निरूपाणि। पापानुसारीणितिर्यगृपाणि समप्रधानतया वर्तमाना
न पुण्यपापानुसारीणि मनुष्यशरीराणि अनुक्रमेणानुक्रमपाकमनुसृत्य क्रमेण देहीलिंगशरीरोपाधिक आत्मा स्था
नेष्वध्यात्मादिने दक्षिन्त स्थानेषु ब्रह्मादिपि पादिकांते पुरुषाण्युक्तं लक्षणानिरूपाणि असि संप्रपद्यते अभिअन्तिनः स
मष्टि व्यष्टिरूप समस्तकरणान्यहं ममास्मिमानि संप्रपद्यते संख्याप्नोति। सर्वमंत्रे व्याप्यते नोक्तं रूपाणां स्वरूपप्रकारं संसा
रभजन प्रकारं याह॥ ॥ स्तूकानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्दृष्टोति। क्रियागुणै र्गुणैश्च तेषां संयो
गहेतुरप्यपि दृष्टः ॥ ॥ स्तूकानि पाथिगानि शरीराणि भूतलोकवर्तीनि ततः सूक्ष्माण्यम्भुपाणि भूतलोकवर्तीनि शरी
राणि ततोपि सूक्ष्माणि तैजसा निच्यलोकवर्तीनि शरीराणि वायवीयानि महलोकवर्तीनि शरीराणि ततोपि विद्यमाना
नितपः सत्यलोकवर्तीनि सर्वशरीरारंभे सर्वभूतान्यारंभकतया वर्तन्ते एव अतस्तत्तल्लोकवर्तिनश्च शरीरारंभे त
त्तद्वृत्तप्राधान्यमेवोक्तमिति द्रष्टव्यं। अथवा स्तूकानि हस्यादि शरीराणि सूक्ष्माणि मशकादि शरीराणि बहूनि अने
कान्यनेकरूपाणि शरीराणि देही विज्ञानात्मा स्वगुणैः स्वस्मिन् नयस्तत्त्वा स्वक्रिया अविद्यातस्याः गुणैः सत्यरजस्तमो
सि रथवा स्वात्मगुणैस्तनुपाध्यवर्तिनतया वर्तमानः सत्ता स्फुरणादिभिः संभज्जते। क्रियागुणैः श्रोतस्मात्तत्त्वविहि
तप्रतिबिम्बक्रियाजन्यधमधिर्मल्लक्षणाः सर्वे आत्मगुणै र्गुणैर्लिंगशरीरं तस्य गुणैर्विहितप्रतिबिम्बोपासनादि
भिश्च दृष्टोतीति पूर्वज्ञान्ययः। तं विद्या कर्मणी समन्यारंभेते इति अत्यंतशरीरं तेषां कार्यकरणस्याभिः करणानां तद्वर्मा

सत्तासंनिधिमात्रेण परिणामयेद्ये ईश्वरः सर्वमेतद्विश्वं सर्वं विभक्तमेतद्दृश्यं विश्वं निरोधमधिनिष्ठं तर्कमिदं रूपे नि
पतिवत्कः अतएवादितीयः गुणोऽथ सत्तासंनिधौ दिकान् गुणान् पुण्यपापान् पुण्यतया अध्यात्मदिनेदसिन्नेतरेषु विनियोज्य
येन पद ईश्वरः स एव सकारणं संसारविनिविद्युत्तये स्वात्मत्वे न विदितव्यो नान्य इति वाक्येऽथ अथवा यद्यप्यस्योत्तरं प्रमत्तं ज्ञे
तेन तच्छब्देन संबंधो रूढः परमेश्वरस्य वेदान्तेषु गूढत्वे वेदान्तानां कारणत्वं हिरण्यगर्भं वा मदेव प्रमुखं देवैर्ऋषिभि
श्चात्मतया अपरोक्षीकृतं तर्क्य आत्मतया परोक्षीकृतं तर्क्य ईश्वरतया नोक्तं एतया निरतिशयानं ददिवि
त्तावित्तक्षणं मोक्षं वाह । तदेदं गुह्यं पतिवत्सु गूढं तद्वत्ता वेदते ब्रह्मयोनिं । येषु देवा ऊषपश्चतद्विदुस्ते तन्मया अ
मृता वैवस्वतः ॥ १०॥ तद्वत्तन्मया ईश्वरतर्क्यं वेदगुह्यं पतिवत्सु वेदे कर्मभागे यद्यप्येवमेव वस्ति तं गुह्यं आरण्यके सगुण
भागे उपास्यत्वेन वस्ति तमुपनिषदि निगुणभागे शैत्यत्वेन वस्ति तं गूढं गुह्यरूपेण वस्ति तं अथवा वेदश्चासौ गुह्यश्चेति
वेदगुह्यसमादपि रहस्यं ततोऽपनिषत्सु वेदान्तेषु गूढं तच्छक्तितात्पर्यात् प्रमेयत्वेन संवृतं तत्वात् न ब्रह्मा वेदते न गूढ ईश्व
रतर्क्यं तद्वत्ता हिरण्यगर्भो वेदते जानाति आत्मतया साक्षात्करोति ब्रह्मयोनिं वेदकारणं हिरण्यगर्भं कारणं वा ये परं पेश
मदमादि साधनसंयन्ताः पर्यं काले देवा अग्न्यादित्यादयो ऊषपश्चतस्रस्तत्परा धर्मं तं परमोऽस्य तर्क्य आत्मत्वेन विदुः परोक्षी
कृतं तर्क्य अपरोक्षीकृतं परमात्म तर्क्य आत्मतया अनुदिती न स्तमिता नं दस्य भावे ईश्वरमयो ईश्वरस्य रूपे ततोऽस्य द्वा
नेने ईश्वरभावव्यवधापका विद्यातत्कार्यदाहानं नमया अमृता अमरणधमणिोऽननमरणादि संसाररहिताश्च बभूवुः
अस्मै वसन्त्याप्येति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव जयतीत्यादि कृत्यं तदाह ये इति शास्त्रं प्रसिद्धं न्याय प्रसिद्धि मनुष्यं व प्रसिद्धिं व
दशयति । तस्य दार्थ्यं तस्य सत्यं सत्यं संविन्मात्रं सत्यं तद्वितीयं सत्यं तत्वे वेदा तवेद्यत्वे अविकारित्वं प्रत्यक्षं त्वं
परिच्छेदानीत्यं पदार्थं तस्य जीवस्य कार्यकारणादिभ्यो वैलक्षण्यं सत्यं सुखानुभूतिरित्यमसंगतं तर्क्यमित्यं परमात्म
रूपं त्वं प्रतिपादयितुं मुत्तरे केचिन्मन्त्राः प्रस्तूयंते तन्मया प्रथमं जीवस्य कर्तृत्वं त्वं कृत्यादि संसारः स्वाभाविको
न जयति किंतु देहं दिवा धुपाध्य विवेकं कृतं इत्याह ॥ गुणान्ययोः फलं कर्म कर्तृत्वं तस्यैव स यो पशोक्ता

तस्य

णां वतेषां संयोगहेतुः संयोगस्य हेतुर्नोक्तो नो गोपकरणभोगायतनादिना वेना न्ययस्य हेतुर्निमित्तं अपरउक्तेन्य अपरोन्यो
 पि पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतौ दृष्टः सर्वप्रज्ञाचेति न शब्दरूपानेनापि शब्द इति दृष्टं यत्पदार्थभरतजीवस्य संसरणप्रकारमुक्तेरानीत
 स्यनेति नेतीति प्रतिषिद्धा रोचानंत्यसुखविन्मात्ररूपतत्पदार्थेनैक्यज्ञानान्मोक्षसिद्धिमाह । **अनाद्यनंतकलिकस्य मध्ये**
 विश्वस्य जगत्प्रमनेकरूपं विश्वस्यैकं परिवेष्टितारशात्वादेवं मुख्यते सर्वपाशैः । **अनाद्यं तमाद्यं तन्मध्यं कलिकस्य मध्ये**
 न संसारचक्रस्य मध्ये साक्षित्वेनावस्थितं विश्वस्य विश्वप्रपंचस्य स्वरूपं स्यादविद्योत्पादयितारं तद्यत्तत्तदर्थभरतं अनेकरूपं त्रि
 कोणत्वाद्येनैकावस्थापनायः पिंडा तु गतं वक्रिवत्प्रज्ञादिस्त्वा वरांतकार्यकरणोपाधिपुत्रके चंद्रवदनुप्रविश्यतत्तद्रूपेणावत्ता
 समानं विश्वस्य प्रकृतिप्राकृतं रूपस्य विश्वस्य परिवेष्टितारं परिणतं तर्हि विश्वस्योपदर्शितव्याघ्रादेर्भावाविवक्ष्यस्मि न्यरिकल्पितं
 जगत्तदेः अन्त्यादिवदेष्टितारं व्याप्तांरं अतएवैकं त्रिप्रकृतिपदेवद्योतनस्य सायविन्मात्रेकरसंतात्वात् सास्मत्वेनापरोक्षीकृत्य
 मुख्यते सर्वपाशैः प्रकृतिप्राकृतारण्यैः सर्वपाशैर्मुख्यते अनंतसूत्यसुखविन्मात्रतया सास्मत्परोक्ष्यादेविद्यावत्कार्यरूपाः सर्वपा
 शाद्यधितास्तकेपुरिस्थायः परमेष्ठिनस्य परिशुद्धांतःकरणग्राह्यत्वेनिराधारत्वं जगदुत्पत्तित्वयहेतुत्वकथाहेतुत्वतदैक्य
 ज्ञानान्मोक्षहेतुत्वं वाह ॥ **सावग्राह्यमनी** जगत्स्य भावाभावकरं शिवा कलासर्गकरं देवंपेविदुस्तेजस्तनुं ॥ ८८ ॥
 भावग्राह्यपरिशुद्धांतःकरणग्राह्यमनी जगत्स्य नीडं शरीरं तद्रहितत्वेनोपनिषत्स्यास्यायमानं अथवा नीडं स्तुनं आख्या
 सिधानं नीजगत्स्य अस्य न विद्यत इत्यनी जगत्स्य भावाभावकरं जगत्तो भावाभावकोः स्तुष्टिं संहासारव्ययोः कर्त्तारं शिवं जगत्तदि
 शोपमत्वे रनास्त्वेदितसुखरूपे कलासर्गकरं कलास्य मायात्रा न्यासमस्तभरतसर्गकरं अथवा कलाभाषोऽशक्या
 नां प्राणादिनासांतरत्वेनाथर्वणोक्तानां स्तुष्टिकलाणां वेदानां इतरविद्यानां वस्तुष्टिकमिति वादेवमनुक्तत्वे करसंयोगे
 त्यानित्यवस्तुविवेके हो मुनाथ फलभोगविशारं क) गजमादिसाधनं संपन्नमुत्तुत्वाख्यसाधनं चतुष्टयसंपन्नाविदुर
 हसस्मोत्पपरोक्षीकुपुस्तेवापरोक्षीकृतेश्वरत्वावास्तनुं प्रकृतिप्राकृतं रूपं जगत्स्य जगत्ति ईश्वरत्वे ददर्शनेन प्रकृ
 तिप्राकृतिरूपा तनुवाधितास्तवेदितियावर । इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्य श्रीशानोत्तमाचार्यशिवस्य विज्ञाना

तातल्यस्य कार्यकरणसंघातसाक्षित्वादवच्छिन्नयेष्य न पापि स्व रूपत्वादवच्छिन्नयसाक्षित्वाच्च तेनोच्यते
रिक्तस्य त्वं पदार्थस्तत्तत्सात्म्यतल्यस्य तत्पदार्थस्तत्परमे श्वरतत्त्वेन समेत्य योगैक्यं कक्षणं योगं समेत्य स
म्यक् प्राप्यापरोक्षीकृत्येति यावत् । केः पुनः साधनैरीश्वरैकत्वं ज्ञानं समुत्पद्यत इत्यपेक्षापामाह । एकेनेति
गुरूपसदनेन दान्वागुत्तुस्तत्तीधरभक्तिभ्यां त्रिभिः श्रवणमनननिदिध्यासनैरष्टसिद्धिप्रतियमासनप्राणा
पामप्रत्याहारध्यानधारणा समाधिचित्तिवाराष्ट्रार्थैकाकेनेह ऊर्जनिज्जन्मोत्तरे वा ज्ञानार्थमनुष्ठितसाधनकक्षा
पयाकक्षाकेनाधिकारसंपत्तिर्वदातत्तत्काकेनेति वा आत्मगुणैश्च दयाक्षांतिशौर्यसंगतास्पृहाक्षरपणानापासअन
सत्वास्वैरात्मगुणैः सस्मैरनेकऊर्जनिजज्ञानार्थमनुष्ठितपुण्यसंस्कारैश्चत्वारिंशद्विरैतैः साधनकक्षापैरात्मतत्त्वं
स्येश्वरतत्त्वेनैक्यलक्षणं योगमपरोक्षीकृत्यमुक्तोभवतीति वाक्यशेषः । पूर्वमेतौ क्तमेवार्थं स्पष्टीकरोति ॥

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि सावांश्च सर्वान्विनियोजयेद्यः । तेषामेवावेकतकर्मनाशः कर्मक्षयेपाति
सतत्यतो न्यः । १२॥ आरभ्य कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि गुणान्वितानि श्विरसमाराधनगुणान्वितानि आरभ्य क
त्वा तैर्गुणान्वितत्वेन स्य कृतैः कर्मसिः परिपक्वकषायः सन् सर्वपदार्थान्विनियोजयेदिति यतेः समाधिप्रकार
कथनं इदं । यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यक्षुकृतदधान्यत्वं तदन्तस्यापागाग्नेरग्निर्वावा रं सणं विका २८
रो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति श्रुत्यं तरोक्त प्रकारेण सूक्ष्मव्यष्टिज्ञातं सूक्ष्मसमष्टिष्विनियोजयेतावन्मा
त्रतया वितर्क्य सूक्ष्मसमष्टीरपि पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतेष्विनियोजयेतावन्मात्रतया विविंतयित्वा तेष्वप्युत्तरोत्त
रतन्मात्रां सर्वसर्वभूतं सर्वसर्वभूतमात्रतया प्रविष्ठाप्य तदपि तदपि तन्मात्रतया प्रविष्ठाप्य तन्मात्रमप्युत्तरो
त्तरतन्मात्रां सर्वसर्वभूतं सर्वभूतमात्रतया प्रविष्ठाप्य तामपि भूतप्रकृतिमात्रतया प्रविष्ठाप्य तामपि भावा सन्मात्रत
या प्रविष्ठाप्य तदपि विन्मात्रतया बुद्ध्या तामपि विदित्वा भदमात्रतया बुद्ध्या तमप्या नंदमद्वितीयमात्रतया बुद्ध्या

जां वतेषां संयोगहेतुः संयोगस्य हेतुर्लोको नो गोपकरणभोगायतनादिना वेना न्ययस्य हेतुर्निमित्तं अपर उक्ते न्य अपरो न्यो
पि पूर्व प्रज्ञा चेति श्रुता दृष्टः पूर्व प्रज्ञा चेति अशब्दरूपानेनापि शब्द इति दृष्टव्यं पदार्थभूतजीवस्य संसरणप्रकारमुक्ते दानीत
स्यनेनेनेतीति प्रतिषिद्धा होवानंत्यसुखविन्मात्ररूपतत्पदार्थेने क्यज्ञानान्मोक्षसिद्धिमाह । अनाद्यनतकस्तिष्ठत्यस्य
विश्वस्य लक्षणमनेकरूपं विश्वस्यैकपरिवेष्टितारं शास्त्रादेवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥८॥ अनाद्यंतमाद्यंतशून्यं कलिलस्य गह
नसंसारचक्रस्य मध्ये साक्षित्वेनावस्थितं विश्वस्य विश्वप्रपंचस्य स्वरूपं स्वाविद्यया दयितारं तद्यथा शब्दभूतं अनेकरूपं त्रि
कोणलोकानां कावस्थापनायः पिंडानुगतं वक्रिवत्प्रह्लादिच्छावरांतकार्यकरणोपाधिबुद्धकेचंद्रवदनुप्रविश्यतत्तद्रूपेणावत्ता
समानं विश्वस्य प्रकृतिप्राकृतरूपस्य विश्वस्य परिवेष्टितारं परितो तर्बहिश्च स्वापदशि वध्याद्यादेर्भावाविवक्ष्यस्मि न्यरिकल्पितं
जगदेः श्रुत्यादिवदेष्टितारं व्याप्तां अतएवैकं तत्प्रकृतिपदेवद्योतनस्य सावविन्मात्रेकरसंज्ञाया स्मात्सत्त्वेनापरोक्षीकृत्य
मुच्यते सर्वपाशैः प्रकृतिप्राकृतारण्यैः सर्वपाशैर्मुच्यते अनंतसत्यसुखविन्मात्रतया स्वात्मपरोक्ष्यादिविद्यावत्कार्यरूपाः सर्वपा
शावाधितासवेयुरित्यर्थः परमेश्वरस्य परिशुद्धांतःकरणग्राह्यत्वं निराधारत्वं जगदुत्पत्तिलयहेतुत्वं कदाहेतुत्वं तदेव
ज्ञानान्मोक्षहेतुत्वं याह ॥ सावग्राह्यमनीजगत्संसारवाभावकरं शिवं कळासर्गकरं देवपेविदुस्तेजस्तनुं ॥८८॥
सावग्राह्यं परिशुद्धांतःकरणग्राह्यमनीजगत्संसारवाभावकरं शिवं तद्वहितत्वेनोपनिषत्स्यास्यायमानं अथवा नीडं स्तुनं आख्या
निधानं नीजगत्संसारवाभावकरं शिवं तद्वहितत्वेनोपनिषत्स्यास्यायमानं अथवा नीडं स्तुनं आख्या
शेषमले रनास्कृदितसुखरूपं कळासर्गकरं कळास्यमायाशक्त्या समस्तभूतसर्गकरं अथवा कळांशो जगत्कळा
नां प्राणादिनासांतरत्वेनाथर्वणोक्तानां स्तष्टिकळांशो वेदानां इतरविद्यानां च स्तष्टिकमिति वादेवमनुभूतस्यैकरसंयोगेति
त्यानियवस्तुविवेके होमुनाथं फलभोगविशारं क) गशमादिसाधनसंयन्त्रमुमुक्षुत्वाख्यसाधनवत्तृण्यसंपन्नाविदुर
हमस्मात्परोक्षीकुपुस्तेवापरोक्षीकृतेश्वरसावास्तनुं प्रकृतिप्राकृतरूपं जगदुत्पत्तिहेतुं तद्विश्वरूपेददरं नेन प्ररु
तिप्राकृतिरसातनुवाधितासवेदिति पावत्र ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्य श्रीज्ञानोत्तमाचार्यशिष्यविज्ञाना

ति भवस्तुतः भवत्यस्मात्सर्वमिति भवः भवतः अविताथस्य रूपस्तं भव भवतमीजं सर्वं वां सुखं देवं विसृज्य कारूपं स्ववि
त्तस्तं विसृज्य लिङ्गं शरीरं स्तु सर्वं सर्वमेव तस्मिन् प्रत्यक्तया स्थितं उपास्य अहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्यातः करणं गुहा
पासर्वं जीवरूपेण स्थितं परमेश्वरमहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्यं भवतीति वाक्यं शेषः यातीति सर्वत्र संबन्धः अपमं न
एवमिगुणवस्तु परतपाकैश्चिद्व्याख्यातः केचिच्च सगुणवस्तु परतया व्याख्यातः अस्मिन्पक्षे स्वचित्तं स्तु स्वचित्तो
रास्त्रेणानिवेष्टितं मुपास्य विजातीयप्रत्ययानं तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपं तद्विषयोपासनं कृत्वा सर्वलभ्यगुहा
नोदयात्सर्वसम्पत्तां नाधिकारसिद्धयर्थं पश्चात्तेन लब्धसम्पत्तां नाधिकारो भवतीत्येवं योजयितव्यं परमेश्वरस्य स
सारदोषास्पृष्टत्वं सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वं तद्वर्मापयित्वा निरंकुशैश्चर्यत्वं तद्वर्मापयित्वा नास्तीति सिद्धिर्वाहः ॥
सदृशकाळाकृतितिः परोक्षो यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्तते तेषां धर्मविहं पौपनुदभगोक्तं शास्त्रात्मकममृतं विश्वधाम ॥ ८४ ॥
सप्रकृतः परमेश्वरः सदृशकाळाकृतितिभिः पञ्चमर्थेति ताया दृष्टः संसारदृष्टः तस्मात्तु वादिसमस्तकाळविक्रमे
धनुस्युतं काळतर्ककाळशब्देनोच्यते तस्मादाकृतिसंभवे तादृशतिः कृपत इति कृतिर्महदादि समस्तकार्यरूपेण प्र
याख्या प्रकृतिः कियते निर्वर्त्यते स्वाधिष्ठात्रा परमेश्वरेणेत्या कृतिरिति सूत्रप्रकृतिरुच्यते सर्वव्यापकत्वादासै
व कृतिरुच्यते तस्याश्च परोक्षो न तस्तेभ्यो विलक्षण स्वभावश्चेतेभ्यो न्यः परः स्वपमुत्सृष्टश्चेति पदव्यत्ययेनैवं बोध्यः य
स्मादनंतसुरविमानवपुष ईश्वरादयं प्रपञ्चः परिवर्तते । स्वप्रदृष्टारप्रवृत्त्यतु पदवित्तया द्वादिप्रपञ्चः परिवर्त
तेते यथा तद्वत्तदो नित्यं संबन्धाधर्माविहं यद्दानं तपोभिः समा राधनरूपेण धर्मप्रदं तेनैव रूपेण पापक्षयि
तारं भगो गतेभ्यस्येति श्लोकोक्ता नो ईशं अधिपतिं आत्मस्थमात्मनिकरणसंघाते तत्रापि बुद्धौ तत्प्रत्यग्रूपेण स्थि
तमात्मतत्वेन स्थितमात्मस्थमिति वा अमृतममरणधर्माणो विश्वधाम संपादी नारुज्यादिवदिश्वस्याधो रक्षेतं शास्त्रा
अहमस्मीत्यपरोक्षीकृत्य दग्धसंसारबीजो भवतीति वाक्यं शेषः परमेश्वरस्यै कत्वं तदेकं सदादिनां कृतं कृत्यं त

नुभवने वाह ॥ ॥ तस्मिन् श्रवणं परमं महेश्वरं तं देवता नां परमं च दैवतं । पतिं पतीनां परमं परस्तादिदम देवं भुवं
 नैशमीजं । तं प्रकृतं परमात्मानं ईश्वराणां जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुभूतानां ब्रह्मविस्तुरुद्राणां परममुत्कृष्टं
 तेषां महेश्वरं ईश्वराणां प्रपीशित्वस्य तदधीनत्वं महाश्रवसा श्रीश्वरश्चेति महेश्वरं महोत्तमं गरीयां सं ईश्वरं नियं
 तारं देवता नामिंद्रादीनां देवत्वहेतुभूतत्वात् परममुत्कृष्टदेवतं तेषां देवतं वरेश्वरं मोक्षसिद्ध्यर्थं भुजनीयं पतिं स्या
 त् परममुत्कृष्टं वा प्रास्ताशेषविशेषानं ता नंदस्य भावत्वात् परस्तात्प्रकृतोभयः परस्तात् रूपं देवमनुदितानस्तमिता नं ते वि
 त्प्रकाशरूपं भुवने शंभुवनानामीशं नियं तारं निश्चिच्छकार्यजातस्यैवानमिति वा ईशं वेदेति हा सपुराणैः स्तुत्यं विहा
 मविष्णुः लड्ये कोट्येवं भूतं परमेश्वरमात्मतया अपरोक्षीक्ष्य वर्तमानं हेतुः सर्वपुरुषार्थसमाप्तिरूपमाह पुरुषा
 थस्य स्वस्वतया अविर्भूतत्वाद्यं कृतं कृत्यतया वर्तमानं हेतुः विद्वदनुभवे दक्षितिः । विंशतिविंशत्पक्षपाती यथा तदुक्तं
 संबधिद्विपक्षपाधिस्तस्मिन्मुखे विंशतिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधि
 वपरपक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधि
 ति विंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधिविंशत्पक्षपादोपाधि
 ण शून्यत्वं वाह । न तस्य कार्यकरणं विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते । अनंतयितः परमार्थतः कार्यकर
 ताविकी शान बळक्रिया वा । तस्य परमात्मनः कार्यं समष्टि व्यष्ट्यात्मकं शरीरं करणं वसमष्टिव्यष्ट्यात्मकं बाधं करणं
 अंतःकरणं वनविद्यते अद्वितीयमुखा नुभूतित्यादस्येश्वरस्य न तत्समश्च तेन समस्तस्य न श्रुतं अधिकं स्तस्मादधिकं श्रु
 तं न दृश्यते वेदेषु तदनुयायिषु स्मरणेषु स्मरणानुपायिषु न्यायेषु च । ननु परमेश्वरस्यैव कार्यकरणं निश्चिच्छत्वं पुराणै
 शु श्रूयते इत्याशं क्वाह परास्यैव शक्तिर्देवात्मशक्तिमित्यत्र को कायासौ विविधानं तत्कार्यकरणं प्रकृतित्यात् तद्रूपेण विविधा

शक्तिर्विविधैव श्रूयते इति अस्य देवस्य पराशक्तप्रकृतित्वेन सर्वव्यापकत्वात् परा

अथ ते श्रुतिस्मृत्यादिषु न तु नेति नेतीति प्रतिप्रति शेषा विशेषस्य परमेश्वरस्य प्रकृतिप्राकृत रूपं स्वाभाविकं न भवति किंतु तत्तद्रूपं स्वाभाविकं
 विकृतमित्याह स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति ज्ञानबलक्रिया सर्वज्ञेयविषयसर्वशक्तक्षणानुभूतिर्ज्ञानं क्रिया सा सर्वज्ञेयाकार सर्वस्व
 गुणपरिणामक्रिया ता मिच्छा कृत्वा तदसमाप्त इति क्रियेतु च्यते सा ईश्वरस्य स्वरूपत्वात् स्वाभाविकी नान्या यत्रेति यावत् बलक्रिया
 नाम स्वसंनिधिमात्रेण प्रकृतिप्राकृतं वशीकृत्य नियमयति सा च सर्वकल्पनाधिकृत भूतस्य श्वरस्य स्वाभाविकी नान्या यत्ता
 अथवा बलक्रिया बलं नामानंत सत्ता तस्या सर्वस्वत्वत्वात् सत्ता केवात् सैव धातुवाच्यत्वात् क्रियेतु च्यते क्रिया शब्दवाच्यत्वेपि नेरेपक्ष
 सिध्यति प्रातिपदिकार्थः सत्तेति वचनात् अतस्तत्तत्सर्वपरिच्छेदानंत सत्ते श्वरस्य स्वाभाविकी नान्या यत्ता परमेश्वरस्यान
 न्यपतित्वमीति तत्र श्वरस्य तत्तत्कारणत्वं कार्योपाधिकान् जीवान् प्रति करणोपाधितयानि यत्तत्त्वं वाह नत
 स्पकश्चित्पतिरस्ति लोके न चेति तानेव च तस्य लिंगं स्कारणं करणधिपाधिपो न चास्पकश्चित्पतिरस्ति तानि चाधिपः २७
 तस्य प्रकृत परमेश्वरस्य कश्चित्कोपि पतिः स्वामी नास्ति लोके न चेति तानि यत्तापि नास्ति नेव तस्य लिंगमस्ति येना
 सावतुमीयेत प्रपंचाय कार्य दर्शनाकारणमात्रमेवानुमीयते न कारण विशेषः अतः सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणमित्यस्यार्थ
 स्पवेदेकसमधिगम्यत्वं नानुमानगम्यत्वमिति यावत् अथवा कार्यस्यास्मिन् लीनत्वाच्चिगं कारणं तस्येश्वरस्य कारणमधि
 नास्ति सत्संबन्धतः परमेश्वर एव स्वमायया सर्वस्वजगतः कारणं करणधिपाधिपः करणानां सर्वेन्द्रियाणामधिपः सर्व
 द्रियसमष्टिविज्ञानक्रियाशक्तिमद्रूपलिंगं शरीरोपाधिकत्वाद् जीवः करणधिपः तस्यापि मूलप्रकृत्युपाधिकत्वं ३०
 श्वरोपाधिपः स्वामी अथवा करणधिपश्चासा वधिपश्चेति करणधिपाधिपः अनंतसुरवालुभूतिवपुः परमेश्वर एव
 जीवरूपेण स्थितत्वात्तद्रूपेण कारणधिपः अनेन जीवेनात्मनानुप्रविशनाम रूपे व्याकरवाणीति श्रुत्यंत रान्मूलप्रकृ
 त्परमायोपाधिकत्वेन सर्वेश्वरमधिपश्चेन्नोके कारणत्वेन प्रसिद्धानां सदादीनामधिपत्वेन प्रसिद्धानां हिरण्यगर्भादी
 नां च कारणत्वेनाधिपतित्वेनान्यो विद्यते चेत्तेनैव दृष्टं तेन तस्यापीश्वरस्य कारणंतरमधिपत्पंतरं चानुमीयते इत्य

93/15 (C)

द्वितीयसंक्षिप्तदानं दैकरसंवस्तु प्रत्येके न विनियोजयेत् प्रोपतिः समोक्षं यातीति संबंधः। तेषामभावे उत्तरोत्तरं
कार्यं पूर्वपूर्वकारणमात्रतया प्रविष्ठाप्य मूलप्रकृतिभूतां मायां सञ्चित्सुखैकरसे श्वरमात्रतया प्रविष्ठाप्य तन्मी
श्वरं स्वात्मतयाऽपरोक्षीकृत्य एव मीश्वरैकत्वापरोक्ष्यात्तेषां सर्वेषां प्रकृतिप्राकृतानामभावे दाहे सति कृतकर्मना
शः अनादौ संसारे कृतस्य पुण्यपापारव्यस्य कर्मणो नारथफलस्य नाश एकत्वं नादाहसम्यग्ज्ञानादर्थकाक
भाविनां कर्मणां दग्धकर्तृत्वमूलत्वाद्दश्वेषलक्षणो नाशः कर्मक्षये उपभोक्तेन प्रारथफलस्य कर्मणः क्षये या
तिविदेहमोक्षं याति देहं क्रियादिप्रतिभासस्यापि दाहादिदेहमोक्षं यातीति यावत्। तत्त्वतो न्यदिति पाठे तत्त्वतः प्रकृ
तिप्राकृतेभ्यस्तत्त्वत्वेनो न्यदीश्वरतत्त्वं यातीत्यर्थः। अथवा न्यत्सर्वदोषानास्कां दितनिःसंगेश्वरतत्त्वं तत्त्वतः परमा
र्थतः स्वात्मरूपं यथा भवति तथा यातीति स्वस्येश्वरभावव्यवधायकप्रकृतिप्राकृतं सर्वैकत्वं ज्ञानेनैकत्वं मात्रतया
विच्छेदं यातीति यत्तद्वातीत्युच्यते। सम्यग्ज्ञानसिद्ध्यर्थमधिकारसिद्ध्यर्थं परमेश्वरोपासनमाह ॥ आदिः स
ंयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकाळादकलोपि दृष्टः। तं विश्वरूपं भवभूतमीदं देवं स्य चित्तस्य सुपास्यं पूर्वं। ॥ १॥
आदिः सर्वेषामादिः स्वरूपस्फुरणप्रदत्वेनाधिष्ठानभूतः स प्रकृतः परमेश्वरः संयोगनिमित्तहेतुः सम्यक्योगः
संयोगः जीवस्य परेणैक्योपनिर्लक्षणस्तस्य निमित्तानां साक्षात्प्राप्त्या च प्रापकानामेकैकदाभ्यामित्यादिनां का
नाहेतुः कारणभूतः अथवा संसारसंयोगनिमित्तहेतुं पुण्यपापानां हेतुः परस्त्रिकाळादतीतानागतवर्तमान
लक्षणत्रिकासुतः अन्यः काळानवधिर्न इत्यर्थः। अकळः कळा अवयवाऽस्य न संतीत्यकळः निरंश इति या
वत्। अथवा प्राणादीनां माताः परमार्थतो स्य न विद्यंते इत्यकळः अविशेषः सर्वसमुच्चयार्थो दृष्टः श्रुत्यंतरेषु विदु
सुच दृष्टः प्रकाशितस्तमेवं भूतं विश्वरूपं सुपासकैर्पद्यद्रूपमुपास्यते तत्तद्रूपधारिणं अथवा ब्रह्मादिप्रियादि
कांतानि विप्रमुखस्वस्वाणु पर्यता निवविश्यानिपाणि पादादीन्यस्येति विश्वरूपं भवभूतं सर्वं यासी भूतं